

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Kateřina Šmídová

Ortografie Augustova Summovníku

Orthography of Augusta's Summovník

Praha 2013

Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 12. srpna 2013

.....
Kateřina Šmídová

Poděkování:

Tímto bych ráda poděkovala vedoucímu práce PhDr. Robertu Dittmannovi, Ph.D., za odbornou pomoc, cenné připomínky a trpělivý přístup. Zároveň bych chtěla poděkovat Mgr. Jiřímu Justovi, Th.D., za poskytnutí potřebných materiálů.

Abstrakt:

Tato diplomová práce se zabývá rozborem grafické stránky tisku Summovník Jana Augusty, který je založen na transliteraci vybraných úseků textu. Spis byl identifikován až v roce 2012, proto nebyl dosud popsán. Protože se jedná o památku reprezentující humanistickou češtinu, hlavním cílem bylo zjistit, nakolik se v ní prolínají dobové pravopisné systémy – spřežkový a diakritický. Analýzu jsme rozdělili do několika kapitol v závislosti na zkoumaných jevech, které jsme statisticky vyhodnocovaly. Při výkladu jsme se mimo jiné opírali o dvě stěžejní gramatiky 16. století, náměšťskou mluvnici a Blahoslavovu Gramatiku. Rozbor transliterovaného textu jsme prováděli v programu Microsoft Word 2007 pomocí funkce „Najít a nahradit“ s využitím nástroje „Použít zástupné znaky“. Částečný přepis Summovníku může sloužit jako výchozí bod pro následné ediční zpracování.

Klíčová slova: ortografie, Jan Augusta, Summovník, jednota bratrská, transliterace, humanistická čeština, litera.

Abstract:

This thesis presents graphemic analysis of the work “Summovník” by Jan Augusta, based on transliteration of selected stretches of texts. Identified as late as in 2012, the work has not been described yet. The work represents a print of the humanistic period, therefore the principal objective was to find out how two orthographic systems of the period – diagraphic and diacritic – interact. The analysis was divided into several chapters corresponding to the examined features that were statistically evaluated. The interpretation was especially based on two key 16th century grammars of Czech – the Grammar of Náměšť and the “Czech Grammar” by Jan Blahoslav. The transliterated text has been analysed in Microsoft Word 2007 by means of „Find and Replace“ with „Use of substitute characters“ instrument. The work of “Summovník” in this partially transliterated form can be used as a baseline for preparation of an edition of this work.

Key words: orthography, Jan Augusta, Summovník, Unity of Brethren, transliteration, Czech language of humanistic period, letter.

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Jan Augusta	10
2.1 Život.....	10
2.2 Dílo	11
2.2 Summovník.....	12
3. Označování konsonantických grafémů	15
3.1 Označování hlásky <i>s</i>	15
3.2 Označování hlásky <i>š</i>	17
3.3 Označování hlásky <i>z</i>	18
3.4 Označování hlásky <i>ž</i>	19
3.5 Označování hlásek <i>c, č</i>	20
3.6 Označování hlásky <i>ř</i>	21
3.7 Označování hlásek <i>d', t', ň</i>	22
3.7.1 Slabiky dnes zapisované <i>dě, tě, ně</i>	22
3.7.2 Souhlásky <i>d', t', ň</i> před vokály <i>a, o, u</i> a na konci slov	22
3.7.3 Slabiky dnes zapisované <i>di, ti, ni</i>	23
3.8 Označování skupin <i>bě, pě, mě, vě</i>	23
3.9 Označování hlásky <i>j</i>	24
3.10 Označování hlásky <i>g</i>	27
4. Označování vokálu <i>ú</i> a diftongu <i>ou</i>	28
5. Konkurence spřežky <i>uo</i> a grafému <i>ů</i>	30
6. Označování hlásek <i>v</i> a <i>u</i>	32
7. Označování dvojího <i>l</i>	33
8. Označování dvojího <i>b</i>	35
9. Rozlišování <i>i – y</i>	36
9.1 Rozlišování <i>i – y</i> po retnicích	36
9.2 Rozlišování <i>i – y</i> po <i>l</i>	39

9.3	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>c, s, z</i>	41
9.4	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>č, š, ž</i>	42
9.5	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>ř</i>	45
9.6	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>j</i>	45
9.7	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>h, ch, k, r</i>	46
9.8	Rozlišování <i>i – y</i> po <i>d, t, n</i>	47
10.	Geminace.....	49
10.1	Zdvojené <i>s, š</i>	49
10.2	Zdvojené <i>c, č</i>	50
10.3	Zdvojené <i>t</i>	50
10.4	Zdvojené <i>d</i>	50
10.5	Zdvojené <i>l</i>	51
10.6	Zdvojené <i>m</i>	51
10.7	Zdvojené <i>n</i>	51
10.8	Zdvojené <i>f</i>	51
11.	Označování kvantity.....	53
11.1	Označování kvantity <i>i – í, y – ý</i>	53
11.1.1	Označování <i>i – í</i>	53
11.1.2	Označování <i>y – ý</i>	55
11.2	Označování dlouhého <i>ú</i> a diftongu <i>uo</i>	55
11.3	Označování kvantity <i>a – á, e – é</i>	56
11.3.1	Značení kvantity <i>é</i>	56
11.3.2	Značení kvantity <i>á</i>	57
11.4	Označování kvantity <i>o – ó</i>	57
12.	Interpunkce.....	58
12.1	Čárka.....	58
12.2	Dvojtečka.....	61
12.3	Tečka.....	62

12.4	Otazník	62
12.5	Kulaté závorky	63
12.6	Dvě malé virgule pro dělení slov	63
13.	Zkratky	65
14.	Užití velkých písmen	67
15.	Závěr	69
16.	Seznam použité literatury	72
Příloha 1: Pravidla transliterace.....		75
Příloha 2: Transliterace.....		77

1. Úvod

Předmětem diplomové práce je analýza grafické podoby tisku *Summovník*, který byl sepsán biskupem jednoty bratrské Janem Augustou v letech 1556–1557. Protože byl dlouhou dobu považován za ztracený, nebyl dosud podroben zkoumání. Skládá se ze dvou typů textu – perikop, tištěných frakturou, a komentářů (tzv. Summy), tištěných švabachem.

Spis reprezentuje humanistickou češtinu. Ačkoliv se od dnešního jazyka příliš nelišila, její pravopis stále nebyl jednotný. Existovaly vedle sebe dva systémy – spřežkový a diakritický, které postupně sjednotil tzv. bratrský pravopis.

V rámci rozboru jsme nejdříve provedli transliteraci, kterou připojujeme na závěr této práce (viz Příloha 2). Vzhledem k velkému rozsahu textu jsme byli nuceni vybrat pouze některé úseky (dohromady 101 listů). Přiložená transliterace může sloužit jako podklad k ediční přípravě. Při jejím zpracování jsme vycházeli z pravidel uvedených v Příloze 1.

Pravopisné jevy jsme vyhledávali v celém přešpaném materiálu pomocí nástroje programu Microsoft Word 2007 „Najít a nahradit“ – „Použít zástupné znaky“. Výjimkami jsou statistické zpracování využití grafémů pro označování hlásky *s*, kde jsme se z důvodu značné četnosti prvku museli omezit na sondu, dvojí **b**, které se vyskytuje pouze v komentářích, dvojí **l** obsažené jen v perikopách. V případě dvojího **b** a **l** jsme analyzovali poměry v těch částech textu (tedy komentářích/perikopách), kde se oba grafémy vyskytují. Zjištěné údaje uvádíme v tabulkách, které jsou součástí některých kapitol. Důležitou roli v našem výkladu hrají také dobové gramatiky, především tzv. *náměšťská mluvnice* Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomathesa a *Gramatika česká* Jana Blahoslava (obojí v edici z roku 1991), abychom ukázali, jakými problémy se jejich autoři zabývali a jaká řešení navrhovali. Fonologickou stránku tisku jsme nezkoumali, tj. nevyjadřujeme se například k protetickému *v-*, pronikání diftongizace *y > ej* a dalším jevům, pokud jejich zápis nepředstavuje problém pro grafický zápis.

Při zpracování grafiky pro nás byla klíčová monografie *Humanistická čeština* Jaroslava Poráka (1983). Další informace o pravopisných a hláskoslovných jevech jsme získali z práce F. Cuřína (1985), M. Komárka (1962), J. Gebauera (1894). V kapitole o interpunkci se opíráme o práce D. Šlosara (1966, 2009) a studii Pavla Koska (2010). Při

psaní kapitoly o velkých písmenech jsme využili článek A. A. Fidlerové, R. Dittmanna a V. S. Vladimírové (2010).

V práci jsme se snažili zachytit, v čem se pravopisná norma 2. poloviny 16. století odlišovala od současného úzu a kde aplikace pravidel, která se dobové mluvnice snažily kodifikovat, selhávala. Zároveň jsme transliterováním části dokumentu otevřeli cestu k dalšímu bádání, které může spočívat např. v porovnání *Summovníku* s dalšími Augustovými díly.

2. Jan Augusta

2.1 Život

Jan Augusta se narodil roku 1500 v pražské kališnické rodině. Jeho otec byl kloboučníkem a sám Augusta se tomuto řemeslu vyučil. Z četných zmínek v jeho spise o manželství lze usuzovat, že prožil radostné dětství. Od samého mládí se zajímal o náboženské otázky. Brzy tento zájem přerostl v touhu po ryzí zbožnosti. (Smolík 1984: 16) Studoval spisy Matěje z Janova a Jana Husa. Zřejmě ho ovlivnilo prostředí svatojilské kazatelny, na níž působil Jan Ropek. Aby našel uspokojivou odpověď na své otázky, stal se nejprve členem tzv. mikulášenců, v roce 1524 se na radu přátel vydal do Mladé Boleslavi za „bratry“ (tamtéž: 19) V boleslavském semináři si pod vedením B. Lukáše prohloubil své znalosti bohoslovecké literatury, zdokonalil se v němčině a naučil se latinsky. V roce 1531 byl vysvěcen na kněze a stal se správcem sboru v Nových Benátkách. Jako zastánce nové orientace směrem k luterství se už roku 1532 dočkal svého zvolení členem úzké rady a biskupem jednoty bratrské. Díky své funkci byl pověřen vedením sboru v Litomyšli, který byl druhým nejvýznamnějším sborem v Čechách. Na panství pana Bohuslava Kostky pak prožil svá nejtěšnější léta.

Po porážce prvního protihabsburského povstání v roce 1547 se králův hněv obrátil proti jednotě, jejíž existence mu byla odedávna proti mysli. Jako záminku použil okolnost, že se mu vzepřela řada bratrských šlechticů, za niž činil zodpovědné české bratry. Největší vina padla na Augustu, který prý spiknutí připravoval. (Říčan 1957: 181) Musel uprchnout, skrýval se v okolí Litomyšle. 25. dubna 1548 byl s pomocníkem Jakubem Bílkem vylákán královský hejtman a zatčen. Až do roku 1564 byl vězněn.

Ani v žaláři nepřestával pracovat, snažil se řídit jednotu, která si však přes jeho odpor v letech 1553 a 1557 zvolila nové biskupy. V roce 1560 se ho jezuité pokusili přesvědčit k přestupu ke katolické víře, ale neúspěšně. Na naléhání se přiznal k utrakvismu, za což ho vedení jednoty vyhostilo ze svých řad. Přesto i nadále bratři usilovali o jeho propuštění, což se jim nakonec povedlo. Jednota se s Augustou krátce nato usmířila a on se opět ujal biskupského úřadu. Poslední roky jeho života však provázely nekonečné boje s vlastní církví. Roku 1570 začal bez vědomí a proti vůli jednoty jednat o jejím sloučení s utrakvisty, nemalé starosti si způsobil i svým zarytým trváním na vydání *Summovníku*. Zemřel 13. ledna 1572 v Boleslavi. (Smolík 1984: 100)

2.2 Dílo

Jan Augusta byl výmluvným kazatelem, autorem obranných spisů i vášnivých a nevybíravých polemik. Napsal také několik desítek duchovních písní (mezi nejznámější patří *Vítej, Jezu Kriste, Aj, jak jsou milí tvoji příbytkové* nebo *Pane Ježíši Kriste*). V této kapitole zmíníme jen některá z jeho děl.

Svou první významnou teologickou práci *Rozmlouvání jednoho muže učeného ... druhého neučeného ačkoli sedlského* napsal v roce 1532.

Během svého působení v Litomyšli sepsal např. kázání o stavu manželském, pohřební kázání nad hrobem paní Justýny z Kunštátu, povzbuzující list litomyšlským sestrám, jejichž manželé byli uvězněni po potlačení odboje v roce 1547 a složil 40 písní, protože zpěv pokládal za jeden z nejdůležitějších prvků sborového života. (tamtéž: 23–24) V roce 1543 vylíčil ostré veřejné polemiky s kněžími podobojí souhrnným spisem *Pře Jana Augusty a kněžstva kališnického od něho samého věrně a právě sepsaná, všem vůbec k soudu vydaná*. Spor vyvolala otázka svěcení husitského duchovenstva. (tamtéž: 46)

Literárně činný byl Augusta také ve vězení a můžeme říci, že tam vznikla jeho nejvýznamnější díla. Knězi, který mu na čas zprostředkoval styk s jednotou bratrskou, napsal pozoruhodný spis *Umění práce díla Páně služebného*, kde zhodnotil své zkušenosti z Litomyšle. „Jde o příručku praktické teologie, zejména pastýřské péče, k níž dává zevrubný, s osobní vřelostí psaný návod.“ (Říčan 1957: 209) V žaláři rovněž vznikly *Summovník*, o němž pojednáme níže, práce *Smysl a úmysl Kristův jeho vlastní svátosti večeře* a *Písně, které dělal u vězení*.

V závěru života shrnul Augusta své názory v práci *Instrukce na reformaci utrakvistické církve*, jejímž prostřednictvím se znovu marně pokusil o spojení jednoty s církví pod obojí. Přesný obsah spisu ale neznáme, protože se nedochoval.

Soupis Augustových děl obsahují např. skripta *Bratr Jan Augusta* (Smolík 1984: 123–125) a *Lexikon české literatury* (Forst a kol. 1985: 90).

2.2 Summovník

Jak už jsme poznamenali výše, *Summovník* vznikl během Augustova pobytu ve vězení. První verze byla zničena, ale odhodlaný Augusta se do práce pustil znovu kolem roku 1555.

Původně třídílný spis vykládá formou kázání základní obsah křesťanské víry v rámci apoštolského vyznání. (Smolík 1984: 71) Augusta k němu připojil *Registr pořádný na celý rok velmi místný gruntovních řečí o každé pravdě*, což byla nová řada perikop, kterou navrhl B. Martin Michalec.

Augusta si představoval, že vydání *Summovníku* překlene propast mezi utrakvisty a jednotou, protože apoštolské vyznání je společné všem. Obě církve by tak užívaly stejné perikopy a shodné výklady. Ale starší bratři, včetně Jana Blahoslava, mezi nímž a Augustou panovalo vnitřní napětí (Smolík 1972: 35), měli proti některým pasážím námitky. Neshodovaly se totiž s jejich názory. Proto se k zřejmě neoficiálnímu vytištění (kde není zcela jasné) ¹ prvního dílu *Summovníku* vztahuje usnesení z 10. května 1557 vydané „za příčinami novými“, které zakazuje komukoli ze správců jednoty bratrské vydávat z vlastního rozhodnutí písně a traktáty. (Baťová 2013: 202)

Tento mimořádně důležitý dokument byl dlouhá léta považován za ztracený. Až v roce 2012 ho identifikoval církevní historik Jiří Just, proto nebyl doposud podroben bližšímu zkoumání.

Totožnost spisu jsme ověřili na základě některých poznámek, které o něm uvedl Blahoslav ve své *Gramatice* (viz fol. 339a–341b). Blahoslav, který byl vůči Augustovi velmi kritický, mluví o tomto díle s uznáním, i když mu vytýká některé nečeské výrazy a latinismy. Právě ty jsme využily k identifikaci: „... a jest to kniha znamenitá, veliká a bezpochyby u mnohých veliké vážnosti; i nepochybují že i ta čeština, řeč t. také mnohým se zalíbí. A mladí někteří bez pochyby se najdou, ješto sobě, jakož ty mnohé neslýchané věci, tak také i slova nová a ty phrases etc., libovati i směle jich a s chutí užívati chtějí budou. Protož musím tuto soud svůj také o té knize napsati; ... Častokrát to slovo položil: Judští, Judských etc. Báli se Judských. Mohl nechati starého Židé, nebo tak se obecně vykládá Iudaeus Žid, a ne Judský. ... evanjelitské učení; lépe evanjelistské od evanjelistů, a pakli chceš od evanjelium evanjelské, ale bylo by nové, neobvyklé, avšak vždy lépe než s těmi

¹ P. Voit usuzuje na pražského Melantricha (soukromá emailová korespondence s Jiřím Justem v r. 2013, jemuž tímto děkujeme za informaci ze dne 20. 6. 2013).

jelity, jelitské. Nebo ewangelium ewangelistové zvěstovali, ale jelita sedláci v krčmě jedli.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 359–360) Augusta měl ve vězení k dispozici jen latinskou Bibli, což se přirozeně odrazilo i v jeho projevu.

V analyzovaném textu jsou tvary odvozené od slova *Ewangelium* vždy zaznamenány v podobě, kterou Blahoslav (tamtéž: 360) kritizuje: *Ewangelitřká* [A4a, G5a, Rr2a, Rr5a, Rr6b aj.], *Ewangelitřké* [B2b, Qq1b, Qq4a aj.]. Dalším specifickým rysem, o kterém se Blahoslav (tamtéž) zmiňuje, je tvar slovesa *vwěřowali* [D1a]. Jiné Blahoslavem popsané doklady se nám v transliterovaných pasážích nalézt nepodařilo. Ale zcela jednoznačně památku identifikuje např. odkaz (tamtéž) *z starých Pijfařůw* na fol. Z3a.

2.2.1 Exemplář

Při rozboru jsme pracovali s kopií tisku, zaznamenanou na CD, ve vlastnictví Národní knihovny České republiky v Praze. Originál je uložen v téže knihovně v Praze pod signaturou NK 54 B 5 (Knihopis č. 4055), obsahuje pouze dva díly. Kdo a kdy exemplář vytiskl, není známo. Uvnitř nalezneme pouze dataci dokončení jednotlivých částí spisu Augustou – 1556 a 1557. Rozsah *Summovníku* je značný, 609 listů, proto jsme transliterovali jen vybrané pasáže: [A1a–E4b], [F6a–H6b], [Pp6a–Vv5b], [t5a–z5b]. Úseky jsou zvoleny tak, aby byly zastoupeny všechny začátky a konce dílů, kdyby v nich došlo k nějakým větším změnám grafiky (tisk je graficky homogenní až na jedinou výjimku, a to v případě vynechávání litery *g* v prezentních tvarech slovesa *být*). Celkem bylo transliterováno 201 stran (viz **Příloha 2**), rozsah odpovídá cca 172 normostranám. Hranici rozsahu textu ke zkoumání (201 stran, 101 listů) jsme zvolili s ohledem na dostatečně reprezentativní vzorek a zároveň na časové možnosti pořízení transliterace a zpracování získaného materiálu.

V knize jsou dva typy textů, Augustův překlad perikop, tištěný frakturou, a jeho komentáře k biblickým textům, tištěné švabachem, na jejichž základě si měl bratrský kněz připravovat kázání. Tuto skutečnost bylo nutné při výběru zohlednit tak, aby obě části byly v rovnováze, to znamená, že jsme se výběrem dílčích úseků textu cíleně snažili sjednotit počet transliterovaných stran ve švabachu a fraktuře. Oba typy textů ovšem vykazují stejné pravopisné rysy (kromě grafiky dvojího *l* a *b*), proto je při analýze nějak zvlášť nerozlišujeme.

Pro názornost předkládáme přepis titulních listů, kde nalezneme informace o obsahu:

Prwnij Dijl Knih Služby Slowa Božijho.

Počijná se na Sfešt Ne=
dělij před Adwentem: A zdržuge w fo=
bě Památky Prawd Wijry tu Boha Ot=
ce: A Skutkůw Pána Gezu Kryšta prwnjch/
Dětinstwuj a mladoſti geho. Též
y památku wšeho celého
Ziwota geho.

K Kolocenſkym v III kapitole.
Slowo Kryštowo přebýwayž w wás hogně se wšly
Maudroſtij.

Druhý Dijl Knih Služby Slowa Božijho.

Počijná se od Neděle/kte=
ráž ſlowe Dewijtnijk : A zdržuge w sobě
Památky Skutkůw Kryštowých Wěku geho
plného doroflého řč. O čemž w
Předmluwě řč.

K Kolocenſkym v III kapitole.
*Slowo Kryštowo přebýwayž w wás hoj=
ně se wšly Maudroſtij.

3. Označování konsonantických grafémů

3.1 Označování hlásky s

Ve zkoumaném tisku se hláska *s* zaznamenává několika literami – majuskulním *S* a minuskulním *f* a *s*.

Náměšťská mluvnice v tomto směru kodifikuje několik pravidel. Na začátku a uprostřed slov doporučuje používat grafém *f* a na jejich konci grafém *s*: „*S napřed neb v prostřed slova, jediné, obdloužené; neb zadu malé ...*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 52) Skupina *ss* by se podle autorů příručky měla tisknout *sf*.

Jak vyplývá z následujícího přehledu, tiskař analyzované památky se výše uvedeným pravidly víceméně řídil.

Na konci slova je důsledně užívána litera *s*, např. *přes* [A2a], *čas* [A2b], *Nebes* [A6a], *nás* [C1a], *hlas* [C6a]. To platí i pro slova přejatá: *Júdas* [A2a], *Tymoteus* [B1b], *Aryus* [B4a], *Kryštus* [B5a], *Euffrates* [G4a], *Tigris* [G4a].

V pozici na začátku slova se uplatňuje *f*, př. *fwau* [C3b], *fláwě* [G2b], *fgednocenými* [Qq6b], *fme flyffeli* [w6b]. Pouze před literou *h* jsme však vedle litery *f* zaznamenali také výskyt litery *s*, a to celkem v 16 ze 27 případů: *shromážděnými* [B3a], *shromáždj* [D2b], *shromážděných* [t5b], *shromážděnij* [t6b], *shromáždijm* [w6a], *shromažd'ugijce* [x1b], *shromážděné* [y1a], *shromážděnijch* [y2a], *shledáwám* [y6b], *shromažd'uge* [z3a]; *shromažd'te* [B5a], *shromážděnij* [C5b], *shromážděnij* [D2b], *shlazení* [D4a], *shromážděnij* [E2b, G6a, Qq2a], *shůry* [Qq6a, Rr2b, x6a], *shromážděné* [Qq6a], *shromažd'owánij* [Ss5b], *shromažd'*, *shromážděň* [Tt2a], *shromážděni* [Vv1b], *shromáždjm* [v3b]. O rozkolísaném psaní *s/f* na začátku slova se autoři první české gramatiky ani Blahoslav nezmiňují.

Uprostřed slova se tiskne vždy litera *f* v domácích slovech, např. *profby* [A3a], *Božštwij* [E3b], *wlaštnijmu* [G5b], *zuostal* [Pp6b], *cešty* [w5a], u přejatých slov, např. *Kryšta* [B1b], *Erodefa* [Pp6b], *Ewangelištowé* [Oq5a], *Júštwu* [y2b]. Výjimkou je jediný případ, který jsme ve zkoumaném rozsahu objevili: *wášť* [x2b].

Pro záznam majuskule slouží výhradně grafém *S*, např. *Swatých* [B3b], *Smrtij* [Tt3b], *Slowem* [x1a], *Swátku* [y5b], u slov cizího původu: *Summa* [B2a], *Samarytáňská*

[z1b]. Majuskulní *S* stojí na začátku věty nebo slova, které autor považuje za důležité, ačkoliv některé výrazy v textu nalezneme se *S* i *f*: *Duch Swatý* [B5b] × *Duch fwatý* [w6b].

Skupina *ss* je v analyzované památce označována *sf/Sf*, př. *masfyté* [C6a], *sftupugjcyho* [Vv4b], *sftaupil* [y1a], *Sftaupenij* [C5b], ve slovech přejatých: *Asfyrské* [G4a].

Předložka *s* se tiskne literou *s*, ve vokalizované podobě *fe*, např. *s nimi* [D1a], *s Diáblem* [H2b], *s Proroky* [Qq2a], *s hrjiffnijky* [Ss1b], *s prahem* [v6b], *s tebau* [z2b]; *fe wffemi* [B4a], *fe mnau* [Ss3a], *fe krwij* [Tt6a]. Nepojí se pouze s instrumentálem, ale také s genitivem: *s Nebe* [D3a], kde se jedná o přenesení významu „shora dolů“, *s cefty* [z1b], zřejmě přenesený význam „z povrchu pryč“. V textu jsme vedle *shury* a *Sftaupenij* zaznamenali také podoby *s hury* [C6a], *s huory* [x2a], *s ftaupenij* [y1a]. Jedná se o jev běžný v humanistických tiscích: předložky i předpony se někdy tiskly zvlášť, u příslovečných spřežek hrál zřejmě roli i stupeň jejich ustálenosti.

Blahoslav o předložce *s* píše: „*Ale nic nepověděl Filomátes de praepositione cum, český s. Jako když díš s ním, s Janem, s Pavlem, že tu maličké s má býti kladeno, aby bylo známé že jest praepositio; kdež pak s ten se připojuje k jiným literám a s nimi jeden činí zřek neb syllabu, tu má dlouhé kladeno býti takto f ...*“ (tamtéž: 154)

V některých slovech dochází vlivem asimilace znělosti ke kolísání tisku *s/z*: *spuofob* [A5b] × *způfoō* [w4b], varianta se *f*, řízená výslovností, se v památce objevuje častěji (v poměru 23 : 2). Vyskytují se i další odchylky od dnešního pravopisu, např. *zpoléhám* [Tt4b], *Zprávcowé* [E2b], *zprawowánij* [F6a], *zprawowala* [Rr6a]. Ve slově *zpráwa* a jeho odvozeninách se důsledně tiskne *z-*.

Využití jednotlivých grafémů ilustruje sonda, kterou jsme provedli na stranách [Pp6a-Vv5b], jež pokrývají oba díly *Summovníku*:

Pozice:	<i>f</i>	<i>s</i>	<i>S</i>	<i>sf</i>
na začátku slova	1089	8	548	2
uprostřed slova	1051	-	-	0
na konci slova	-	65	-	-
předložka <i>fe/s</i>	6	59	-	-
celkem	2146	132	548	2

Z tabulky můžeme zjistit, že litera *f* v textu výrazně převládá, zatímco pro *s* jsou určeny pozice s malou četností. Překvapivá je hodnota majuskulního *S*, která svědčí o tendenci označovat velkým písmenem také apelativa. Tato snaha vyvrcholila, pokud jde o biblické tisky, v tzv. Melantriškách. (Fidlerová – Dittmann – Vladimírová 2010: 289)

3.2 Označování hlásky š

Konsonant *š* se podle Poráka (1983: 18) označoval spřežkou *ff* od dob, kdy ve spřežkovém pravopisu tzv. mladšího typu došlo k důslednějšímu rozlišování *s–š*. Na konci slova a ve skupině se *s* nebo *š* se používá spřežka *fs* nebo grafém s háčkem, vodorovnou čárkou či dvěma tečkami (umlautem). Majuskule se značí *Sf*.

Autoři náměšťské mluvnice doporučují: „*ff*, dvojité *f* obé dlouhé, neb jedno dlouhé *s* druhým krátkým zadu, a neb samo *s* malé *s* vrškem takto *˘s* hrubě zní, podobně jako když kdo slepice odněkud shání *ff*, *β*, *˘s*. Příklad: *ffat*, *deβ*, *we˘s*. Prostřed slova *chceš-li* dvě *ff* položit, aby jedno k přední vocali a druhé k následující hrubě slušelo, máš napřed *˘s* maličké *s* vrškem a potom dvě dlouhé *f* spolu svázané položit takto: *˘sff*, jako *wy˘sffij*.“ (Čejka – Šlosar – Nechtutová 1991: 52–53)

V tisku je minuskulní *š* na začátku a uprostřed slov v souladu s první gramatikou důsledně označováno *ff*, např. *wffech* [A2a], *waffý* [B1b], *Rozhřeřfowánij* [D2b], *bijsfe* [H1b], *Towaryffy* [Qq2a], *hrijffých* [Rr2b], *vtyffawffe* [w1b], *Lukáffe* [y2a], *wffak* [z2b], u slov přejatých: *Apořtolské* [A2a], *Gežijfe* [A2b]; *řkřijpenij* [A4b], *řfetřte* [B3b], *řamati* [H6b], *řřýře* [Qq3b], *řřkodliwá* [Qq4b], *řřtijpeni* [Ss4b], *řřel* [Vv2b], *řřtěřtij* [t5a], *řřperkuow* [w6a].

Na konci slov se používá spřežka *fs*, např. *Matthauřs* [B2b], *Moyžiřs*, *Ezechiyařs* [D1b], *nebudeřs* [Qq2b], *Gežijřs* [Rr3a], *ráčijřs* [Ss6a], *Kořs* [Tt2a], *nářs* [t5b], *chceřs* [v4b], *Mefyářs* [z2b]. Pouze ve čtyřech případech, a to ve finální pozici, jsme se setkali s literou *š*, která je v tisku značena háčkem: *Widjš* [E1a], *Gežjš* [C5a] [Vv3a], *chceřš* [Vv5a].

Grafém *š* dále zaznamenáváme ve skupinách *řs* a *řř*, př. *towaryřřtwij* [D2b], *naywyřřřýho* [E2a], *Naywyřřřý* [Pp6p], *Towaryřřtwem* [Ss1a].

Majuskulní *Š* se důsledně značí spřežkou *Sf*, např. *Sfešt* [A2b], *Sfimon* [A4b], *Sfalomaun* [D1b], *Sfaffár* [D2b], *Sfelmy* [G1a], *Sštěpnice* [H3a], *Sfkoditi* [Oq4a], *Sfkol* [w6a].

Kolísání mezi spřežkou *fs* a literou *š* na konci slova a v sousedství sykavky bylo podle Poráka (1983: 19) technickou záležitostí a řídilo se vybavením tiskárny.

3.3 Označování hlásky z

Pro souhlásku *z* se v tisku ve všech pozicích používá vždy grafém *z*, pro majuskuli *Z*, např. *zdaliž* [G2b], *obrazu* [G5b], *Hvězdy* [H4a], *bez* [Qq6b], *hrůz* [Tt4b], *Kněz* [Vv5a], *zaznamenáni* [w6b], *wzbuzował* [y4b]; *Zákona* [A3a], *Země* [C3a], *Zgewen* [E3b], *Záftupu* [Rr2a], *Základ* [Tt3b], *Zplodila* [y4b], *Zdaž* [z2a].

Jak jsme zmínili výše, při psaní předložek a předpon *s* a *z* docházelo k jejich matení, úzus se řídil převážně analogií a výslovností (srov. Porák 1983: 19). Kolísání nalezneme i ve zkoumané památce:

1. U slov, která mohou být z dnešního pohledu prefigována *z-* a zároveň *s-*, např. *Zpráwcuow* [E2b], *zprawowánij* [F6a], *zprawował* [Vv4a], vše ve významu „řídít“, ale i *zpráwy* [H5a], ve významu „informace“, podoba se *f* se v textu nevyskytuje;
2. U slov, která jsou v současnosti prefigována pouze *s-*, např. *zpletency* [E1b], „spletené dohromady“, *zplete* [E3b], *zpleteno* [y2b], „zmást“, *nezpoléhal* [Ss5a], *zpoléhám* [Tt4b], *zpanile* [H5a], *f* opět nekonkuruje;
3. U slov, která mohou být nyní prefigována pouze *z-*, např. *zpuofobenij* [C1a], *způsob* [w4b] × *spuofob* [A5b], *spůsobem* [Qq1a], *spuofobowati* [v1a], kdy se varianta se *z* vyskytuje pouze ve dvou případech a varianta se *f* ve 23 případech. Jako rozhodující se tedy uplatňuje vliv výslovnosti.

Předložka *z* se pojí s genitivem, např. *z Vft* [A3a], *z nich* [E2b], *z Rukau* [Qq2b], *z nás* [Ss5b], *z Národuow* [w6b], *z wody* [x6a], výjimku tvoří vazby s významem „shora dolů“ a „z povrchu pryč“: *s Nebes* [B2a], *s huory* [x2a], *s cefty* [z1b].

Pravopis ve slovech cizího původu určuje pravidlo výslovnosti, např. *filozoffij* [B5b], *Jozeff* [D1b], *Faryzeowé* [Vv3a].

3.4 Označování hlásky ž

Minuskule se v textu na začátku, uprostřed i na konci slova vždy zaznamenává literou ž s diakritickým znaménkem v podobě výraznější tečky, např. *kterěž* [A3b], *žádnému* [B6b], *Služebnijky* [C1a], *Božij* [C3a], *než* [H2a], *Moyžijffowa* [Ss5a], *Položili* [Tt3b], *Gemuž* [Vv3a], *Gežijffe* [x4b], *vloženau* [y3b].

U velkého Ž je však úzus rozkolísaný. Dlouho přetrvával starší spřežkový pravopis, protože tiskárny nedisponovaly dostatečným množstvím příslušné litery. Rozkolísanost reflektuje i náměšťská mluvnice: „Ž s vrškem, hrubě zní, jako žádost, ženich. Po tom ž s vrškem, vždy malé i jedno neb dvojité se píše, jako žid, žiw, žijže, žijdle. Kdež Z versále jest a má hrubě zníti, místo vršku kterýž by nad ním měl státi, obyčej jest i malé po něm psáti, jako Zialtář, Zienich.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 56) Blahoslav navrhuje toto: „Kdyby nebylo pro zvyk, mně by se vidělo příhodněji býti, při liteře Z versální nepsati i malého, ale v prostředku raději přetrhnutí literu Z takto: Z [přepůlené pomlčkou]²; podobně jako děláme v liteře f když z ní chceme míti f.“ (tamtéž)

V analyzovaném tisku se setkáme s literou Ž, Z i se spřežkou Zi, např. *Žalmu* [B2a], *Žádný* [D1a], *Žiwočichy* [H4b], *Železnau* [Ss4a], *Žiwot* [w4a], *Židowských* [w6a], *Ženy* [w6b], *Že* [x3a]; *Ziwota* [A1b], *Zidé* [y2b]; *Zialmijch* [A3b], *Ziadný* [D2a], *Zialobnjku* [Rr3b], *Zieno* [z2b]. Přirozeně je hojnější počet grafému Z a spřežky Zi u většího typu písma, v našem případě fraktury a textury, zatímco u švabachu je četnější litera Ž, jak ukazuje následující tabulka (výsledky zaokrouhlujeme na celý procentní bod, pouze u celkových výsledků uvádíme procentuální výskyt s přesností na jedno desetinné místo):

	Ž		Z		Zi		celkem
švabach	134	92 %	7	5 %	5	3 %	146
fraktura	2	8 %	20	80 %	3	12 %	25
textura	0	-	12	100 %	0	-	12
celkem	136	74,3 %	39	21,3 %	8	4,4 %	183

Slovo *žúftáwá* [H2a] považujeme za tiskařskou chybu.

² Poznámka autorky této práce, příslušný grafém nemáme k dispozici.

3.5 Označování hlásek c, č

Hláška *c* je v námi zkoumaném dokumentu důsledně tištěna na všech pozicích grafémem *c* a *C*, např. *celého* [A1b], *dědic* [A5b], *cti* [C1a], *wffecky* [D3b], *ceftě* [Rr1b], *hřjffnijcy* [R2a], *Hromnicech* [Ss6a], *Prorocká* [Tt1b], *Tifyc* [Tt5a], *ruce* [x4b], *mluwijcý* [z1a]; *Což* [B3a], *Cýfaře* [H6a], *Cestu* [Rr6a], *Cti* [Vv2b], *Cýrkew* [z4a]; u slov cizího původu, např. *Concilium* [B4a], *Nycenu*, *Koncylium* [H3a], *Cyrénu* [v2b], *Cedron* [x5a].

Beneš Optát konstatuje: „*Tuto pilně znamenej, že při tom obojím c, č, ta litera z zbytečně se přidává, neb se tu v svém zvuku nikdá nevyslovuje; a byt' se mělo z po c vyslovovati, musilo by mnohé nemotorné šepání býti, jako: c – z – o , c – ž – lowěk. Po versalním C, musí se někdy ž s vrškem za samý svršek přidati, aby bylo hrubší jeho znění: jako Czlowěk, Czlánek.*“ (tamtéž: 43) Blahoslav s Optátem nesouhlasí v otázce majuskulní litery, požaduje, aby i nad ní byl umístěn „vršek“ nebo „puňkt“. (tamtéž) Úzus v humanistických tiscích byl však blíže Optátovi.

Minuskulní *č* je po vzoru pravidla, které stanovila náměšťská mluvnice, označováno pouze literou *č*, např. *zapocetij* [A2a], *Ržeč* [B3a], *čistau* [C1b], *čafu* [D4b], *wečer* [F6a], *nečistoty* [Rr3b], *počátečnij* [Ss4b], *Ač* [Tt4b], *čáfného* [t5a], *včiti* [v6b], *obličeg* [x4b]. Majuskulní grafém *č* se v textu objevuje jen jako spřežka *Cž*, např. *Cžlanku* [A2a], *Cžlowěka* [C4a], *Cžtwrtý* [G1a], *Cžtenj* [H3a], *Cžlowěčijho* [Rr4a], *Cžehož* [Vv2a], *Cžtyrydcáté* [v6a], *Cžafu* [x3b]. Podobu *C* s diakritickým znaménkem tu nenalezneme. Příčinou je zřejmě nedostatečné vybavení tiskárny.

Diakritika hlásky *č* se značí háčkem, který stojí v případě švabachu na pomezí tečky a vodorovné čárky, v případě fraktury se podobá vlnovce, a apostrofem, kterého si můžeme všimnout u textury:

švabach	fraktura	textura

V *Summovníku*, stejně jako v řadě dalších tisků 16. století, se setkáme s psaním skupiny *tc* (resp. *dc*), a to zejména staršího původu (etymologické): *Otce* [A2a], *Srdce* [A3a], *krátce* [D6b], *předce* [Ss4b], *Matce* [Vv2b]. U číslovek běžně docházelo

k zjednodušení (*třicet*), ale v námi analyzované památce je skupina důsledně zachována: *Třidcátého* [Qq1b], *Třidcýti* [Rr6b], *čtyřidceti* [Tt5a], *Čtyřdcáté* [v1b]. Neetymologické *tc* za starší *c* (Porák 1983: 23) nalezneme ve slovech: *Owotcý* [C2b], *nětco* [G6b], *owotce* [x3a], *wedce* [Rr5a]. Jedná se vlastně o záznam dlouhého konsonantu *c*, o dlouhých konsonantech pojednáme v kapitole 10.

Vedle souhláskové skupiny *tc* existuje i skupina *tč* (*dč*): *naykrátčegij* [H3a]. V případě tvaru *nětčeho* [G3a] jde podle Poráka (1983: 24) o tzv. zdvojené *č* novějšího původu, a to v důsledku přenesení *t* z tvaru *nětco*. Slova *živočich* [G1a], *Živočichy* [H4b] se v textu vyskytují pouze v etymologické podobě. Jiné doklady tzv. dlouhého *č* jsme nezaznamenali.

3.6 Označování hlásky ř

Litera *ř* se v tiscích objevuje již koncem 15. století vedle spřežek *rz* a *rž*. Koncem 30. let 16. století téměř převládla. (Porák 1983: 24)³

V první gramatice se o *ř* dočteme: „*Při tomto ř chřaplavém s vrškem, ta litera z vždy zbytečně se píše, neb se nikdy nečte; a byť se měla čísti, musilo by býti obtížné šepláni; leč při versáli, když někdy při R místo samého vršku ž s vrškem musí položit, ...*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 52) Blahoslavovi se kladení *ž* po verzále *R* nelíbí a navrhuje, aby se k ní přidal háček. (tamtéž)

Pro minuskulní *ř* se v památce ve všech pozicích používá litera *ř* (*r* s háčkem jako v dnešní češtině): *přiyata* [A2a], *Cýřaře* [B6a], *řeč* [D1a], *řka* [G2b], *potřebě* [H5b], *předpowijdali* [Qq2a], *zewnitř* [Rr6b], *Oltář* [Tt2b], *twář* [t6a], *wnitřnosti* [x1b].

Majuskulní *Ř* se ve shodě s územ náměšťské mluvnice označuje spřežkou *Rž*, v jediném případě, kdy se jednalo o ozdobný nadpis tištěný frakturou (fol. A6a), jsme zaznamenali spřežku *Rz*: *Ržečij* [A3b], *Ržemeřnijka* [A5b], *Ržádu* [E4a], *Ržekl* [Tt5a], *Ržeky* [Vv3b], *Ržijmané* [v2b], *Ržečech* [w2b], *Ržekowé* [y6a]; *Rzeči* [A6a]. Podle Poráka (1983: 25) jsou obě převzaty ze staršího písařského úzu, původně se vyskytovaly vedle sebe v témže tisku. Spřežka *Rž* definitivně převládla asi v polovině 16. století.

³ Zde je třeba upřesnit Porákovu tvrzení „...koncem 30. let 16. století už převládla [litera ř – pozn. autorky] všude.“ Např. ve Vartovského překladu Erasmovy Parafráze Matoušova evangelia z roku 1542 se vůbec nevyskytuje, hlásku *ř* označují jen spřežky.

spřežka <i>Rž</i> - fraktura	spřežka <i>Rz</i> - fraktura

3.7 Označování hlásek *d'*, *t'*, *ň*

3.7.1 Slabiky dnes zapisované *dě*, *tě*, *ně*

V nejstarších českých tiscích se slabiky *dě*, *tě*, *ně* tisknou v souladu s tehdejší písářskou normou *die*, *tie*, *nie* (Porák 1983: 27). Od 30. let 16. století se prosazuje grafika *dě*, *tě*, *ně*, kdy samohláska *e* následující po konsonantu přebírá diakritické znaménko a mění se v *ě*. Tato grafika se plně uplatnila i v námi analyzované památce, např. *prawdě* [B3b], *dědictwij* [C5b], *rozdělowaly* [G1a], *dělati* [H4b], *newěděli* [Vv1b], *štydětí* [v4a], *Wodě* [z1b]; *těchto* [B2a], *mijťě* [D2b], *wijťězyme* [G5b], *chtěge* [Qq4b], *Létě* [Ss2a], *wrtěli* [v3a], *těla* [y3b]; *hogně* [A2a], *činěnij* [C5b], *pěkně* [E1b], *němž* [H4b], *wěčně* [Rr4b], *Páně* [Vv2a], *w něm* [w1a], *přediwně* [y1a], *ženě* [z3b]. Pouze u čtyř slov je měkké *n* a *t* zaznamenáno pomocí *i*-ové spřežky, např. *Pánie* [B1b], *tiem* [G5b], *tiech* [w2a], [z4a].

U majuskulí se *i*-ové spřežky drží déle. Psaní *Dě*, *Tě*, *Ně* zobecňuje koncem 1. poloviny 16. století, ale i potom se u některých tiskařů ojediněle *i*-ové spřežky objevují, např. u Melantricha (Porák 1983: 28). V *Summovníku* je téměř výhradně použito *e* s háčkem, např. *Dědicy* [A5b], *Dětem* [Qq5a], *Dětinškého* [Tt6b], *Děfyli* [v2b], *Děwky* [w6b]; *Těla* [A3a], *Těch* [B5a], *Tělesné* [H2a], *Těm* [Ss1b]; *Některij* [G3b]. Jedinou výjimkou je trojí výskyt slova *Tiela* [Ss1a, Ss3b, Ss4a], vyskytující se ovšem paralelně se zápisem *Těla* [např. A3a].

3.7.2 Souhlásky *d'*, *t'*, *ň* před vokály *a*, *o*, *u* a na konci slov

„Pro označování palatálnosti souhlásek *d'*, *t'*, *ň* před zadními vokály převzali tiskaři z písářského úzu 15. století spřežky *di*, *ti*, *ni*.“ (Porák 1983: 29) Ustupovat začaly až s vybavováním tiskáren písmeny s diakritickými znaménky v průběhu 1. poloviny 16. století. Nejdéle se *i*-ové spřežky používaly při tisku hlásky *t'* a velkých liter, kde šlo

především o slovo *Diábel* a jeho odvozeniny (zde se ovšem může jednat i o podobu reflektující původní latinské *diabolus* s *di-*, srov. níže).

Ve zkoumaném textu se uplatňují především litery *d'*, *t'*, *ň*, např. *bud'* [D5b], *d'ábelškých* [E3b], *ted'* [Qq2a], *shromažd'owánij* [Ss5b], *shromažd'* [Tt2a], *přid'* [z2a]; *at'* [A3a], *budet'* [E3b], *přečifšuge* [Qq1b], *Pauffš'* [Tt4a], *Křesťanského* [w2a], *Křesťané* [w5b], *Měššřany* [x5a]; *pokloň* [A3a], *naplňuge* [C1a,] *Oheň* [H3b], *podmaňowal* [H5a], *zmocňuge* [x1a], *Bázeň* [y4b]. Starším způsobem, to znamená *i*-ovou spřežkou, jsou zaznamenány odvozeniny od slova *křestian* (39 : 10), např. *Křestianšřtij* [B1a], *Křestianšké* [D6a], *Křestianuow* [H2b], *Křestianšřwij* [Vv1a], *křestianškých* [x6b] a *Diábel* (všech 46 výskytů s majuskulí, ale srov. u minuskulí *d'ábelškých* [E3b]): *Diáblu* [D5b], *Diábelškým* [Qq6b], *Diáblowu* [t6a], *Diábła* [z1a]. Porák (1983: 30) soudí, že se jedná spíše o pravopisný tradicionalismus než o zachování původní výslovnosti *křestian*⁴ a *diabel*⁵.

3.7.3 Slabiky dnes zapisované *di*, *ti*, *ni*

Měkké slabiky *di/dí*, *ti/tí*, *ni/ní* se zapisují stejně jako v současném jazyce. Proti nim stojí v opozici tvrdé slabiky *dy/dý*, *ty/tý*, *ny/ný*, např. *dij* [C4a], *Zřijdiw* [G3a], *dijla* [Qq5a], *choditi* [Rr2a], *Lidi* [w2b]; *zlošti* [B5a], *tijm* [C2b], *Milofřtij* [Ss3b], *Oběti* [Vv3a], *třetij* [z4a]; *prwnij* [A2a], *nic* [C3a], *znamenijm* [F6b], *w nich* [H6b], *myšřlenij* [Ss5b], *činěnijm* [x5a] × *prawdy* [A2b], *dýchanij* [G3a], *Tehdy* [G4b], *Když* [Rr2b], *wšřdycky* [y3b], *každý* [y4b]; *pocety* [A3a], *týž* [G5b], *rozptyluge* [Rr2a], *Cšřřřřř* [x1b], *Swatý* [y6a]; *šřpafyředlných* [C1a], *Zákony* [D3a], *Služebným* [E4a], *kořeny* [Rr5a], *přepewný* [Tt3b], *řny* [v3a], *nynij* [z2b]. Po splynutí *i*-y se samohlásková litera stává prostředkem k rozlišení *d*-*d'* (Porák 1983: 27).

3.8 Označování skupin *bě*, *pě*, *mě*, *vě*

Ve 40. letech 16. století v tiscích přibývá grafika *bě*, *pě*, *mě*, *vě*, ale řídké nejsou ani texty, ve kterých se uplatňují *i*-ové spřežky (Porák 1983: 33), a to hlavně u majuskulí.

V analyzovaném textu je téměř zcela důsledně užíváno diakritické znaménko nad vokálem *e*, situace je stejná jak u minuskulních *bě*, *pě*, *vě*, *mě*, tak u majuskulních *Bě*, *Pě*,

⁴ Slovo je přejato z lat. *christianus*.

⁵ Slovo je přejato z lat. *diabolus*.

Vě, Mě, např. *jobě* [D4b], *pěštowánij* [Qq6a], *Pěštaunůw* [Qq6b], *chrámě* [Rr2b], *Měfýc* [v3a], *Hwězdy* [H4a], přesto jsme zde objevili tři výjimky: *newieru* [A4b], *wiecy* [B1a], *Mieftem* [D3a]. Skupina *fě/Fě* se v tisku nevyskytuje.

3.9 Označování hlásky *j*

Záznam konsonantů *j* a *g* spolu úzce souvisí, protože litera *g* sloužila nejen k označování souhlásky *g*, ale i k označování souhlásky *j* (vedle *y* a *i*). Tento způsob záznamu byl převzat ze středověké latiny, kde se před vokály přední řady *e* a *i* vyslovovalo *g* jako *j* (Gebauer 1894: 528).

V průběhu 1. poloviny 16. století byl tiskařský úzus v označování hlásky *j* rozkolísaný. Ve 2. polovině začala převládat litera *g* a *G* ve všech pozicích. Výjimku tvořila skupina [*ej*] vzniklá z *y*, kde se udržovalo psaní s *y*, tedy *ey*, *ay* (Porák 1983: 85).

Grafému *g/G* je v textu důsledně užito v těchto pozicích:

1. Před předními vokály, což je způsobeno vlivem latinského úzu, kde se psané *g* četlo před samohláskami přední řady jako *j*, např. *Gezu* [A2a], *gich* [D4a], *geft* [H4a], *magi* [Qq6b], *Prorokugijcý* [Rr1b], *Giž* [Ss5a].
2. Na začátku slova před souhláskami, např. *gfau* [A2b], *gfem* [D2a], *gménem* [E2a], *gha* [Qq6b], *gde* [w2b], *gruntownijho* [x3a].
3. U prefigovaných slov, např. *wygdau* [A4b], *přigme* [Qq5a], *segdau* [t5a], *Odegmu* [v4a], *wegde* [x3b], *negfau* [x5b].
4. Uprostřed slova před samohláskou *u/ů* či diftongem *uo*, př. *obyčegům* [E1a], *bogug* [E4b], *fpogugij* [w3a].
5. Ve slovech cizího původu, kdy se výslovnost litery *g* před předními vokály řídila latinskou normou a vyslovovala se jako *j*, jak jsme již zmínili, např. *Angelé* [A4b], *Ewangelitřká*⁶ [B1a], *angeluom* [D5b].

V zavřených slabikách a před vokály *a*, *o* uvnitř slova pravopis ve sledovaných úsecích *Summovníku* kolísá, např. *obhayowali* [D1b], *ōoyowali* [C2a], *Boyownijky* [Qq6b], *přiyaté* [D4a], *něyaký* [E1b], *yaký* [Qq1a], *yali* [y2b], *Moyžijffowa* [B3a], *boy* [E4b], ale *pokog* [B1b], *můg* [C1a], *Bogownijcy* [Vv3a], *přigali* [w6b]. Při srovnání *-oyo-* a *-ogo-* a *-ayo-* a *-ago-* jsme zjistili, že je poměr výskytu vyrovnaný 3 : 3/1 : 1.

⁶ Existuje Blahoslavem dosvědčená výslovnost s [j]. (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 184)

Litera **y** se důsledně tiskne:

1. Před samohláskou **a** na začátku slova, např. *yakž* [A2b], *yakého* [C4a], *yacyž* [S4a], *yafné* [x1a], *yako* [z1b].
2. Ve tvaru akuzativu singuláru zájmena *on* – *gey* [B5a, C2b, C6b, D4b, D5b, E1a, E3a atd.].
3. V citoslovci *ay* [C6b, G2a, H1b, Tt3a, Tt5b, Vv3b atd.].
4. Ve skupině **ey**, vzniklé z původního *y*, nebo obsažené v superlativním tvaru přídavných jmen (z původního *aj*), která je v textu zaznamenána pomocí **ay**, př. *nayhlawněgffij* [A2b], *tayž* [C5b], *Tayden* [G6a], *nayprw* [Qq4b], *Powayffenij* [Ss1a], *naylepffých* [Vv4a], *zaytřj* [x4a], *naywijce* [z5a]. Skupina **ey** se objevuje také v imperativech, např. *dotýkayte* [C1a], *nezapaday* [Rr3b], *proday* [Rr5b], *řijkayte* [t5b], *day* [z2a].

Pro označení majuskule **J** se používá před předními vokály a souhláskami litera **G** a před zadními (včetně *a*) **J**, což platí jak pro apelativa, tak pronomina, př. *Gežijfs* [Rr5b], *Gméno* [Rr6a], *Giž* [w2a], *Geruzalemském* [x5a] × *Jakož* [B2b], *Jaký* [E1a], *Jazykové* [y2a], *Já* [z2a]. Pravopis s **J** se dodržuje také u vlastních jmen přejatých z cizích jazyků (latiny nebo němčiny), ve kterých byla původně hláska *j* značena grafémem **I**, př. *Judas* [A4b], *Jzákem* [A5b], *Jndij* [G4a], *Jan* [H1a], *Jeremiáffowa* [Rr4a], *Jákoba* [v1b], *Jzrahelffij* [y1b], *Jozéfowi* [z1b].

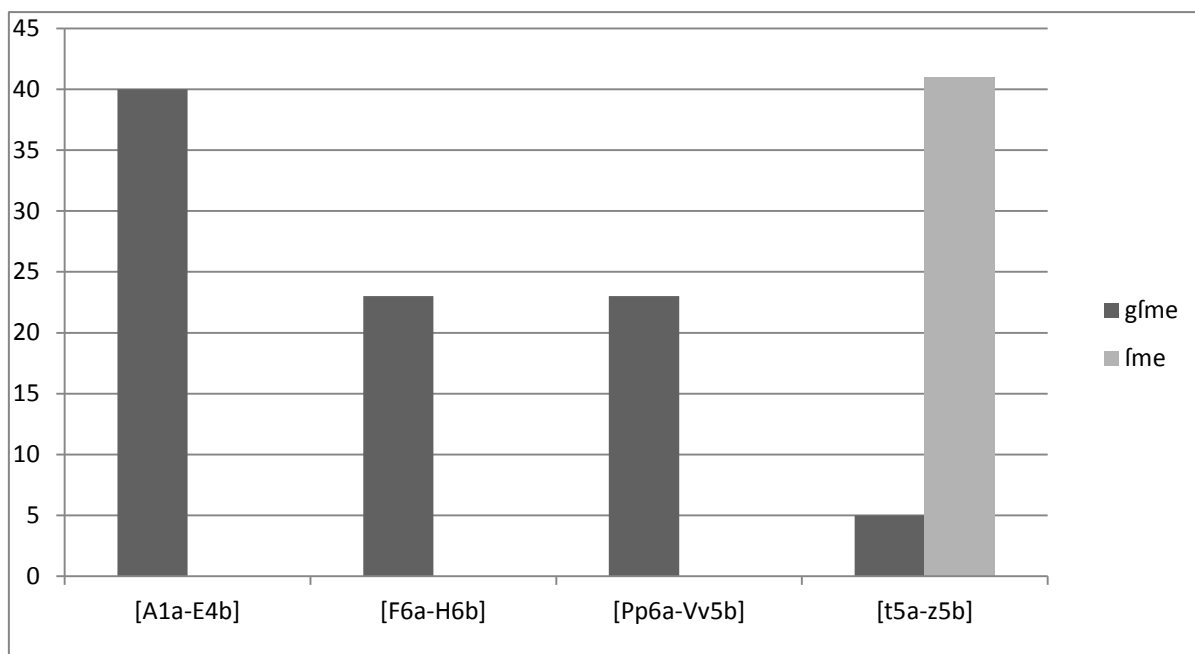
V jediném případě, a to citátovém citoslovci z latiny, je hláska *j* zaznamenána literou **i**: *Alleluia*⁷ [y2a].

Vytvořit určitá pravidla, která by regulovala soudobou komplikovanou normu, se v 16. století pokusila i náměšťská mluvnice. Podle jejích autorů je psaní písmena **g** před samohláskami přední řady a na začátku slova před souhláskami ustálené. Před zadními vokály požadují psaní litery **g** a v případě majuskule **J**, tj. velké **I**. Psaní písmena **g** zdůvodňují výslovností, neboť *j* se v této pozici vyslovuje jako souhláska, proto nelze psát samohláskovou literu **y**. Naopak v zavřených slabikách se má z důvodů fonetických používat **y**. (Porák 1983: 86)

V analyzovaném tisku jsme zaznamenali vynechávání litery pro hlásku *j*, a to v přítomných tvarech slovesa *být*: *fem* [A6a, B5b, G3a, H6b, Rr2b, Rr3a, v1b atd.], *fme* [t5a, t6b, v2b, v5b, w1b, w2b, atd.], *fte* [v3b, v5b, w1b, w3b, w6b atd.], *fau* [t6a, v1a, v2b, v3a,

⁷ Může se jednat o graficky citátové slovo.

v5a, v5b atd.]. Absence grafému *g* se výrazně zvyšuje ke konci tisku, což potvrzuje i níže zpracovaný graf, kde jsme sledovali četnost výskytu auxiliáru *gfme* a *fme* ve čtyřech transliterovaných úsecích. V prvních třech jsme zaznamenali pouze tvar *gfme*, ve 4. úseku však počet tvarů bez náslovného *j-* prudce vzrostl.

Následující tabulka reflektuje počty a procentuální zastoupení jednotlivých tvarů slovesa *být* v celé transliterované části:

	1. os. sg.		1. os. pl.		2. os. pl.		3. os. pl.	
náslovné <i>j-</i>	68	70 %	96	73 %	64	78 %	178	82 %
bez <i>j-</i>	29	30 %	35	27 %	18	22 %	39	18 %

Nejednotnost v záznamu přítomných tvarů slovesa *být* je důsledkem vývoje tzv. pobočných slabik. Kromě *r* a *l* se v těchto slabikách vyskytovalo mimo jiné i *j*. Pokud souhláska stála na začátku slova (*jsem, jdu, jmám, jhra, jho*), ve většině případů se dochovala i do nové češtiny (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986: 77). Od 14. století však docházelo k postupnému zániku pobočných slabik a tím také k odstranění *j-* v přítomných

tvarech slovesa *být*. Toto odstranění ale neproběhlo důsledně a v psané podobě češtiny nakonec zůstala pouze forma s *j-*. V mluvené podobě se používají obě varianty.

Náměšťská mluvnice požaduje, aby se přítomní tvary slovesa *být* psaly vždy bez *j-*: „*Tuto také znamenej, že g před s nikdy se nečte. A poněvadž se nečte, proč se darmo při tom slově sem, sme, neb sau, píše?*“ (Blahoslav 1991: 27). Naopak Jan Blahoslav (t.: 27-28) se odvolává na případy, kdy je *j* vynuceno výslovností (po slovech zakončených zadním vokálem a v kompozitech), a uvádí pravidla pro rozlišení tvarů s *j-* (plnovýznamové nebo sponové sloveso) a tvarů bez *j-* (pasivum a pomocné sloveso).

V *Summovníku* nejsou Blahoslavem navrhnutá pravidla respektována (připomínáme, že jeho gramatika zůstala v rukopise), tvary plnovýznamové a neplnovýznamové nejsou tímto způsobem rozlišovány.

3.10 Označování hlásky *g*

Poté, co se litera *g* rozšířila v platnosti konsonantu *j*, vznikla potřeba odlišit literu *g* v platnosti souhlásky *g*. Optát navrhuje označovat ji diakritickým znaménkem: „*G ani u latiníků, ani u Čechů jednostejně se nebéře. Někdy tenčeji, jako Gezus, Giřjk, gitro. Někdy hruběji, jako Gabriel, Goliáš, Galilea, gumi. Ta hrubost jeho mohla by (by obyčej byl) vrškem rozeznána byti.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 44) Blahoslav je také pro jeho zavedení. (tamtéž: 45) Přesto podle Poráka (1983: 87) do běžného tiskařského úzu litera *ĝ* nepronikla. Stala se pouze charakteristickou pro některé „vzorné“ tisky.

Ani v *Summovníku* se grafém *ĝ* nevyskytuje, k záznamu původního *g* se používá *g*, např. *Grammatyky* [B5b], *Gomorfkých* [D3a], *Tygris* [G4a], *Figůře* [Qq2a], *Egiptu* [v2b], *gruntownijho* [x3a], *Magdalenfka* [x4b], *Figuor* [z4a]. Tato skutečnost znesnadňuje odlišení od souhlásky *j*, protože ne všechny výrazy se s *g* vyslovovaly, např. u slov *Ewangelifsta* [Vv3b], *Ewangelium* [v2a], *Egipt* [D1b] apod. mohla být vlivem latinské normy dobová výslovnost také s *j*. Zápis grafémem *g* tedy produkuje homografa.

4. Označování vokálu *ú* a diftongu *ou*

Dalším jevem, u něhož se pravopisný úzus odlišuje od současného, je značení diftongu *ou*, proto mu nyní budeme věnovat pozornost.

Dvojhlaska *ou* je výsledkem diftongizace *ú* > *ou*, která probíhala od konce 14. století. Nově vzniklý diftong se nejčastěji zaznamenával *au*, ale také *av*, *aw* a ojediněle také *ow*. Nejednotný grafický záznam patrně vyplýval z původní výslovnosti, kdy grafém *a* představoval nějaký zadní a nelabializovaný neurčitý vokál. Písaři pravděpodobně zvolili sprežku *au* proto, že samohláska *a* byla první částí diftongu bližší než samohláska *o*. Postupně se první komponent dvojhlasčky asimiloval k druhé silně labializované a zavřenější složce až do naprostého ztotožnění s vokálem *o* (Komárek 1962: 166). Psaní *ou* bylo zavedeno reformou pravopisu v roce 1849.

V analyzované památce je dvojhlasčka *ou* důsledně tištěna jako *au* a používá se:

1. na začátku slova, např. *auzkoft* [G5b], *auhony* [H6a], *auft* [Rr3b], *autočiffťě* [Tt4b], *audové* [w6a]; *Auřady* [Qq2a], *Audolij* [Tt4a], *Auterý* [y6b];
2. uprostřed slova, např. *Maudroftij* [A2a], *gdaucým* [B3a], *rozpauftij* [C1b], *wffemohaucý* [C5a], *Wykaupenij* [E3a], *zarmautilo* [Pp6b], *Kaupele* [Ss1b], *Pokauffenij* [Tt3a], *řkaucý* [t6b], *Slauhy* [w5a], *Rauchy* [y6b];
3. na konci slova, např. *gednau* [A2a], *wegdau* [B2b], *lidfkau* [D1b], *oblohau* [G1a], *čiftau* [H3b], *Rukau* [Qq2b], *řeknau* [Rr4a], *Wodau* [Vv5a], *wětau* [x2a], *Matkau* [x4a], *žiwau* [z2a], *ženau* [z2b];
4. ve vlastních jménech, např. *Mathauffe* [A4a], *Mattaufs* [B2b], *Sfalomaun* [G2b], *Sfalomauna* [x4b].

Ačkoliv je litera *ú* v tiscích po roce 1550 jen velmi řídká, v *Summovníku* se s ní setkáme, a to v pozici uprostřed a na konci slova, např. *kerúž* [A5a], *rozpomenúti* [B6b], *řkúcy* [C3b], *múdroftij* [Qq1a], *domlúwali* [Qq4b], *wffemohúcy* [v1a]; *gfú* [D3b], *fwú* [Vv4b], *kerú* [v6a]. Hlásku *ú* jsme objevili i ve vlastním jméně *Sfalomún* [y1a].

Na začátku slova diftongu *au* konkuruje v souladu se starší normou litera *v*, př. *vft* [A3b], *vzkofti* [G6b], *včaftnofti* [H6a], *vtočiffťě* [R4a], *včaftnijkuom* [x2a]; *Vrodách* [H5b], *Vft* [Qq5b], *Vda* [Qq6b], *Včaftnofti* [Rr1b], *Vtočiffťě* [Rr6a], *Vmluwě* [Vv3b], *Vřaduow* [w5a]. Některé výrazy tedy mají dvojí podobu: *Auřady* [Qq2a] × *Vřaduow* [w5a], *auft* [Rr3b] × *vft* [A3b] apod., což znamená, že soudobý úzus nebyl jednotný.

Srovnáme-li konkurenci tvarů *aust* a *vst*, vychází nám poměr 1 : 20, u tvarů slov *Audolij* a *Vdolij* 1 : 2. Hlávka *v* je tedy na začátku slov četnější.

Ve snaze kodifikovat tento rozkolísaný pravopisný systém se objevovaly návrhy na grafické rozlišení. Filomates v náměšťské mluvnici požadoval, aby *ú* a *au* měly rozlišovací platnost mezi akuzativem a instrumentálem: „*Míru dobrú a nasutú, a natlačenú a vrchovatú dadí v lúno váše; neb tou měrouž byšte měřili bude vám odměřino.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 69) Tento koncept Jan Blahoslav odmítl: „... *neb Čech nedí dobrú, ale dobrau.*“ (tamtéž: 27) Také v tiskařské praxi se projevil zřídka (Porák 1983: 69).

Na závěr kapitoly připojujeme tabulku s četností výskytu digrafu *au* a grafémů *ú* a *v* v jednotlivých pozicích ve slově:

	au		ú		v	
na začátku slova	19	31 %	0	-	43	69 %
uprostřed slova	396	91 %	40	9 %	0	-
konec slova	764	98 %	14	2 %	-	-

Porovnáme-li výše uvedené skutečnosti s poznatky Porákovy monografie, zjistíme, že *Summovník* není výjimečný, ale odpovídá dobovým tiskům. Řídké *ú* se ve 2. polovině 16. století vyskytuje také u Veleslavína a Melantricha. (Porák 1983: 69) Právě možná souvislost *Summovníku* s Melantrichovou tiskárnou nás přivádí k dalšímu srovnání. Tisky se shodují například v těchto rysech: *i/y* po *š*, důsledné měkké *i* po *g* ve slově *Egipt* (tamtéž: 90), jedno *s* ve slově *wefelý* (tamtéž: 94), tvary *owotce* a *nětco*, jež jsou běžné mimo jiné také v tiscích ivančických (tamtéž: 95), ojedinělý výskyt *i*-ových spřežek (tamtéž: 27).

5. Konkurence spřežky *uo* a grafému *ů*

Uprostřed a na konci slova se v literárních památkách vyskytuje litera *ů*, která je výsledkem monoftongizace *uo* > *ů*. Změna proběhla v 15. století, ale v grafice převažovala dvojhhlásk *uo*, která se v pravopisu držela až do poloviny 16. století. Ve výslovnosti se původně převládající složka *o*-ová brzy přizpůsobila složce *u*-ové. (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986: 113) O tom, že změna byla provedena ještě před koncem 15. století, svědčí zvrtné písařské analogie i Optát, který roku 1533 psaní *uo* v náměšťské mluvnici odmítá (Komárek 1962: 169-170), srov. jeho výrok „... *neb by podlé takového psání, v mluvení muselo býti divné oust křivení.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 24) Podle Poráka (1983: 64) litera *ů* začala převažovat v 2. polovině 16. století.

Ve zkoumaném textu jsme zaznamenali celkem 616krát hlásku *ů* a 468krát diftong *uo*, což znamená, že jejich zastoupení je, zjednodušeně řečeno, zhruba vyvážené. Obě varianty jsme našli:

1. v kmeni slov, např. *zuoftane* [D2b] × *zůftane* [x2b], *wuole* [Rr6b] × *wůle* [C4a];
2. u slov s alternací *uo/ů* – *o* v kořeni, např. *Buoh* [A6a] × *Bůh* [A6a], *nemuože* [x6b] × *nemůže* [A5a], *Duom* [y4a] × *Dům* [y2a], *huory* [x2a] × *hůry* [Ss1a];
3. v genitivu i dativu plurálu maskulin, např. *Národuow* [G6b] × *Národůw* [A6b], *wěkuow* [B2a] × *wěkůw* [D6a], *Včedlnjkuow* [x4a] × *Včedlnjkůw* [Qq6a]; *Cžlankuom* [A2b] × *Cžlankům* [C5a], *potomkuom* [B2b] × *potomkům* [Qq3a], *Rodičuom* [Qq3b] × *Rodičům* [Qq4a];
4. u slov s předponou *do-*, *po-*, např. *duowod* [A5a] × *důwod* [B6b], *puowod* [Rr1a] × *půwod* [A2b], *puogde* [Tt3b] × *půgde* [Tt3b];
5. u posesivních zájmen: *muog* [Vv4b] × *můg* [Rr3a], *twuog* [Rr2b] × *twůg* [Pp6b], *fwuog* [D3b] × *fwůg* [B4b];
6. u vlastních jmen a přejatých slov, např. *Juodau* [x4b] × *Jůdy* [x4b], *Figuor* [z4a] × *Figůr* [H4b].

Na konci slova se vyskytuje starší spřežka *uo* ve dvou případech, př. *Kryftuo* [w5b], *synuo* [w2b] a mladší *ů* ve 13 případech: *Otců* [C6a, w2b], *Kryftů* [w4a, w5b, x1b, x3b, x6a aj.], *Antikryftů* [w5b], *Tifyců* [y4b]. Vždy se jedná o genitiv plurálu maskulin.

Na rozdíl od Beneše Optáta Jan Blahoslav požaduje diftongickou výslovnost *uo* a tomu odpovídá psaní *ů*. (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 40) Na jiném místě (tamtéž:

27) však říká, že diftongická výslovnost už ustoupila. Podle Poráka (1983: 67) klade značný důraz na tradici psaného jazyka – při probírání různých jevů se několikrát odvolává na starší úzus „dobrých“ autorů a rukopisů psaných na „pargaméně“. Není proto vyloučeno, že se pod vlivem konzervativní normy při čtení textů vyšší stylové vrstvy uměle udržovala výslovnost **uo**. Zároveň Porák (tamtéž) vyjadřuje předpoklad, že v Blahoslavově době nebylo **uo** asi ani v nářečích. Nelze vyloučit, že zde značnou roli hrála i tendence zarovnat okraj tiskového řádku a konkurence grafických prostředků **uo** – **ů** byla k tomuto účelu někdy využívána.

6. Označování hlásek *v* a *u*

Souhláska *v* je v *Summovníku* na začátku, na konci i uprostřed slova tištěna literou *w/W*, např. *Wěřijm* [A2a], *wěcy* [C6b], *wffycni* [E1b], *Wodách* [Rr5a], *wy* [z3a]; *prawd* [A2a], *dwě* [B6a], *Cžlowěk* [H6b], *Dřewě* [z1a]; *Nayprw* [A6a], *Doktorůw* [E3b], *neoznámíw* [Pp6a]. Také slova cizího původu se tomuto pravopis přizpůsobují, např. *Ewangelitfké* [Qq1b], *Ewangelium* [w5b].

Předložka má v nevokalizované formě podobu *w/W*, např. *w profbách* [B1b], *w němž* [G1b], *W počátku* [H1a], *w fwazek* [w6a], *w Geruzalémě* [z2b], *W tom* [z3a]. Následuje-li po ní výraz začínající na *w-*, je graficky realizována jako *v* (ve výslovnosti [u]), např. *v wnitřnjm Cžlowěku* [Vv2b], *v wuoli* [x1a]; jedná se o důsledek disimilace bilabiálního *w* před retnicemi (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986: 97). Ve vokalizované formě se zaznamenává *we*, např. *we Cžtenij* [H3b], *we Gméno* [Qq1a], *we Křtu* [Vv3b], *we dnech* [y3a].

Krátké *u* se v textu objevuje ve dvou variantách. Na začátku slova se tiskne důsledně literou *v/V*, např. *vwedena* [A2a], *včij* [B3b], *vteče* [D5b], *vwěřili* [G3b], *vsaditi* [Qq1a], *vděliti* [Rr3b], *všty* [Ss5a], *včinitel* [v1b], *vtěšfytele* [w3b], *vtrpenij* [x3a]; *Vsta* [A3a], *Vměnij* [D1a], *Včitele* [Qq3a], *Vtočifstě* [Rr6a], *Včinil* [Tt2a], *Vtěšfytel* [w3a], *Včedlnijcy* [z2b], totéž platí i pro předložku *u* (včetně příkladů dimilace *w > u* před retnicemi), např. *v wyznánij* [B5a], *v profšřed* [D2b], *v Otce* [H1b], *v příjkladu* [w4b], *vněho* [w3b]. U prefigovaných slov a kompozit s druhým komponentem na *-u* se uplatňuje grafém *u*, př. *naučenij* [B3a], *naučil* [t5b], ale podle Poráka (1983: 68) se toto pravidlo v 16. století porušovalo a často se tisklo i *v*, což potvrzují vyhledané doklady, např. *nevstawil* [B3a], *nevčinil* [B6b], *nevvěrijte* [Rr2b], *nevčiwšfe* [x4b]. V *Summovníku* se po předponě *ne-* uplatňuje ve 100 % *-v-*, naopak po *na-* ve 100 % následuje *-u*.

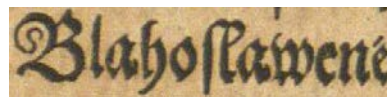
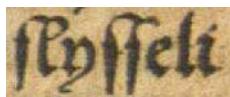
7. Označování dvojího *l*

Reflexe existence dvojího *l* je explicitně doložena od 15. století, kdy ve spise *De ortographia bohemica* Jan Hus⁸ popsal výslovnost tvrdého a netvrdého *l* a trval na jejich rozlišování. Husovo svědectví je však zároveň „dokladem toho, že v centrálních nářečích v Čechách v jeho době už došlo ke splynutí obou *l* a tvrdé *l* se nevyslovovalo.“ (Porák 1983: 82)

V tiscích se *l* rozlišovalo rovnou literou (dnešní *l* tištěné) a literou zavřenou, s kličkou (dnešní psací *l*). Pro majuskuli se užíval pouze grafém *L*. Důsledně liší dvoje *l* tisky bratrské, zejména Bible kralická. V 17. a 18. století je úzus rozkolísaný. V tiscích, které obě varianty *l* reflektují, se vyskytuje řada odchylek proti jejich původnímu rozložení, což je způsobeno tím, že tvrdé a netvrdé *l* už nemají oporu v souhláskovém systému středočeských dialektů. (tamtéž: 81–82)

V námi zkoumané památce je označování dvojího *l* nepravidelné. Grafém *l* s kličkou⁹ se vyskytuje pouze v perikopách tištěných frakturou, a to bez zřetelného významu. Ve stejných výrazech nalezneme jak literu *l*, tak i literu *ł*, např. *byla* [G4a] × *była* [G4b], *zlořečenj* [Rr4a] × *zlořečijcým* [G5a], *milowati* [v4b] × *miłowati* [G5a]. Přesto jsme zaznamenali také určitou pravidelnost. V kombinaci s literou *f* se vždy tiskne *ł* (a to i v neetymologické pozici), např. *łyffeli* [A3b], *přenešť* [A5a], *Blahosławené* [B1a], *myšte* [G2b], *oślawił* [G5b], *pošťal* [R2b], *ślowo* [y6a].

Protože se v současné češtině tvrdé *l* nevyskytuje, připojujeme pro lepší představu ukázkou:

O rozdílu mezi *l* – *ł* se dočteme i v náměšťské mluvnici. Beneš Optát se zmiňuje o tenké a hrubé artikulaci: „*L* někdy v svém zvuku tence se běře, jako lenochu, lež, lépe; někdy pak hrubě, jak blecha, blesk, kluk, lež, za kłam.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 51) Rovněž požaduje rozeznávání obou variant. Stejný postulát zastává také Jan Blahoslav

⁸ Otázka autorství je sporná. Spis v roce 1826 v Třeboni objevil František Palacký a přisoudil jej Janu Husovi. Nejednoznačná je i datace, pravděpodobně vznikl někdy kolem roku 1411.

⁹ Dále značíme grafémem *ł*.

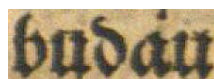
v komentáři k Optátově Ortografii: „... že když ten tenší hlahol měla v sobě ta litera zavíratí, takto ji psali l, totiž bez toho obloučka jako sloupček nahoru ji zvodili, jako v těchto slovích: ljtost, litera, lipa etc.; a zase když by měla tlustším zvukem vyřknuta byti, oblouček k ní přidávali, aby takto stála ł, jako v těchto slovích: wosel, słowa, popel, ławice, łyko etc.“ (tamtéž) Na Blahoslava působí výslovnost netvrdeho *l* místo tvrdého směšně.

8. Označování dvojího **b**

Vedle dvojího **l** kodifikace rozlišují i dvojí **b**. Autoři náměšťské mluvnice požadují, aby se otevřené **b** kladlo před přední vokály a zavřené **ō** před zadními vokály a před **a**. (Porák 1983: 37) Blahoslav s tímto pravidlem nesouhlasí: „...*bud'* že řekneš *by*, nebo *bi*, litera *b* svůj zvuk předce jeden a týž má.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 42) U tiskařů se dvojí **b** neujalo, pokud ho vůbec tiskli, tak nahodile. V Bibli kralické se setkáme jen s jedním **b**. (Porák 1983: 37)

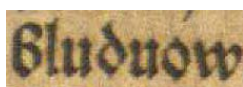
V *Summovníku* nalezneme dvojici **b** a **ō** pouze v Augustových komentářích psaných švabachem, v úsecích tištěných jiným fontem jsme zachytili jen jedno **b**, např. *obecné* [A2a], *břeh* [A4a], *Jakub* [A4b], *budau* [G1b], *neb* [z2b].

Na následujících výstřižcích fotografií je otevřené **b** tištěné texturou a frakturou, níže je pro porovnání fotografie zavřeného a otevřeného **b** ve švabachu:

Pokud se litera **ō** vyskytuje, je to důsledně na začátku nebo na konci slova, např. *ōude* [B4b], *ōyti* [C3b], *ōluduow* [G6a], *ōáznij* [Qq3b], *ōudau* [Ss2b], *ōéře* [t6b], *ōez* [x6a], *ōogijcýmu* [z5a]; *potřeō* [A2b], *Modliteō* [C1a], *Chlěō* [Qq5b], *neō* [w4b]. Platí to i pro vlastní jména: *Jakuō* [H4a], *Jákoō* [D1b]. Uprostřed slova se tiskne vždy **b**, př. *Obecné* [A2a], *spuofobem* [B6b], *fwrbij* [E3b], *Nebešké* [H3b], *Služebných* [Rr6b], *Obětij* [Vv2b], *přebýwanij* [w4a], *oblečeni* [x6a], *fwobodu* [y5a]. Majuskule se značí jen **B**: *Božijch* [A2a], *Boha* [D3b], *Bydlenij* [H3a], *Betlémských* [Pp6b], *Blaženého* [Ss4a], *Budiž* [w4a], *Buoh* [z5a].

Pro rozlišování **b** a **ō** tedy není rozhodující následující vokál, ale pozice, na které je hláska ve slově umístěna.

9. Rozlišování *i – y*

Humanistická čeština přejímá z úzu starší doby rozlišování měkkého *i* a tvrdého *y*, které souvisí s již provedenými změnami v rozložení těchto samohlásek (snad *i > y* zejména po *c, z, s*, dále změna *y, ý > i, í*, srov. Porák 1983: 38).

9.1 Rozlišování *i – y* po retnicích

Podle Poráka (1983: 38) rozlišují nejstarší tisky *i – y* po labiálách dobře a důsledně, chyby jsou ojedinělé. Nejčastěji se tiskne nesprávné *i* místo původního *y*, a to v krátkých i dlouhých slabikách. Kladení *y* místo původního *i* je řidší. Nyní přejdeme k analýze samotného textu.

Slabiku *py/pý* jsme našli:

1. uvnitř slov, např. *zpytowali* [B5b], *pyšného* [H5a], *nezpytatedlně* [Ss4b], *pyřte se* [v4a];
2. v akuzativu substantiv rodu mužského životného, vzor pán: *w Biskupy* [E2a], *nad Biskupy* [E2a];
3. v koncovce substantiva rodu ženského, vzor žena: *z potupy* [Rr6b];
4. v koncovce tvrdého adjektiva: *šlepých* [Qq2b].

Měkké *i/í* po *p* se vyskytuje:

1. uprostřed slov, např. *Pijfem* [A2b], *Spišowé* [B6b], *pilně* [Qq6a], *pil* [z2a];
2. u sloves jako kmenotvorná přípona infinitivní a v koncovkách přítomného času, např. *dokaupiti* [Ss5b], *wyštaupil* [Tt3a], *Wšftijpijm* [v4a], *wštaupijm* [x2a];
3. ve slovech cizího původu a vlastních jménech, př. *Epikurowé* [D6b], *Pilátem* [Qq2b], *Epifstoly* [R3a], *kapitoly* [v1b].

Nezaznamenali jsme žádnou odchylku.

Tvrdé *y* po *b* se tiskne:

1. u verba *být* a slov od něho odvozených, př. *gednobytný* [C6a], *štarobyloftij* [E2b], *nebylo* [Rr4a];

2. v kondicionálových tvarech, např. *kdoby* [B1a], *abych* [G6a], *abyffite* [R3a], *cožby* [x3b], *dalby* [z2a];

3. v koncovkách substantiv rodu ženského, vzor žena, např. *profby* [A3a], *potřeby* [Qq5b], *Modlitby* [t5b], *Ofoby* [x4a], *Trauby* [y1b].

Měkké **i** po **b** jsme zaznamenali:

1. v základu slov, např. *wybijrali* [A4a], *Holubicy* [Tt3a], *obilij* [v4a], *bijlé* [z3a];
2. ve tvaru imperfekta slovesa *být*: *ōijffē* [H1b];
3. u sloves jako kmenotvorná přípona infinitivní a v přítomné koncovce, např. *lijbij* [A5a], *nelijbij* [B5a], *fwrbij* [E3b], *ofobij* [E3b], *pūfobiti* [Ss5b], *zwelebil* [Vv2b], *zahanbij* [v6b];
4. ve jmenném přídělníku, např. *potřebij gest* [H4b, Qq4b, T6a, w2a atd.];
5. v lokálu substantiva *Nebe*: *w/na Nebi* [C2b, C4a, D4b, E3a, H2a atd.];
6. ve slovech cizích původu, např. *Biblie* [A2b], *Biskupy* [E2a], *Cherubijny* [H4a], *Libie* [v2b].

Po **f** se uvnitř výrazu tiskne vždy **i**, např. *figurné* [B3b], *filozoffij* [B5b], *treffiti* [E2b], *Raffij* [Rr4b], *Pamfilyi* [v2b].

Slabika **my/mý** se objevuje:

1. ve slovech *hmyz*, *mysl*, *mytij* a jejich odvozeninách, např. *hmyz* [G1a], *hmyzý* [G1b, H4b], *dūmyslu* [C3a], *wymyfflenoftech* [E4a], *fmysly* [Qq4b], *obmytij* [Ss1b], *Vmywadla* [Tt2b], *vmyfl* [z5a];
2. v koncovkách podstatných jmen rodu ženského, vzor žena, rodu mužského neživotného, vzor hrad, rodu středního, vzor město, např. *Tmy* [F6a], *Sfelmy* [G1a], *Žalmy* [D1b], *rozumy* [E2b], *Stromy* [H4b], *Pijfmy* [B6b];
3. u odvozenin přivlastňovacího zájmena *můj*, např. *mých* [A3b], *mým* [x2b];
4. ve tvarech vymešovacího zájmena *šám*, např. *šamým* [D1b], *šamých* [F6b], *šamy* [Qq6a]. V tisku se důsledně rozlišuje etymologické psaní osobních zájmen *my* [A2b, D3a, D5a, E4b aj.] a *mi* [A6b, B1a, C6a aj.].

Měkké **i** po **m** se vyskytuje:

1. v základu slov, např. *pominulo* [D1a], *Samicy* [G1b], *Smilnijcy* [Ss3a], *Miloft* [x1a];

2. v koncovce instrumentálu substantiv rodu ženského v plurálu, např. *Oliwami* [B4a], *pracemi* [G6a], *ceftami* [Ss3b], *potřebami* [t5a], *twářemi* [y1b];
3. v instrumentálu demonstrativa *ten*, např. těmi [B3a, E4b, H5a aj.]
4. ve slovech přejatých a vlastních jménech, např. *Dominatiory* [H4a], *Jeremiášs* [Ss1a], *Thumim* [Tt2b], *Miftr* [t6b], *Elamitfftij* [v2b].

V tisku jsme zaznamenali tyto odchylky: *gedněmy vfty* [D3b], *Mezopotamyi* [v2b, y2b].

Tvrdé **y** po **v** se tiskne:

1. ve výrazech s prefixem **wy-**, např. *wywoleńij* [B6a], *wykonánij* [Pp6a], *wyfkoćij* [Vv5a], *wykaupenij* [x2b];
2. v základu slov, např. *wywýffýte* [Rr3a], *wyfokých* [w5b], *wy* [x3a];
3. v koncovkách substantiv tvrdé deklinace, např. *flowy* [B4b], *Diwy* [B5b], *Ewy* [H2a], *hlawy* [t6a], *Smlauwy* [x5b];
4. v koncovkách posesivních adjektiv, např. *Krystowy* [B2a], *Diáblowy* [Ss3b], *Aronowy* [Tt2b], *Pawlowy* [y6b].

Měkké **i** po **v** můžeme najít:

1. v základu slov, např. *Wijna* [E3a], *Rowiny* [H3a], *Prawicy* [Rr6b], *widěl* [v6a];
2. v kmenotvorném sufixu sloves, např. *mluwij* [Qq4a], *mluwiti* [w1a], *zgewiw* [w1b], *diwili fe* [y2b];
3. v koncovce feminin a neuter měkké deklinace, např. *Prorocťwij* [A6a], *Cýrkwi* [Qq3b], *Smilťwij* [v6b];
4. v dativu substantiv rodu mužského životného, např. *Symeonowi* [D1b], *Krystowi* [w4a], *Satanowi* [w5a], *Petrowi* [y4a];
5. v koncovce nominativu přivlastňovacích adjektiv rodu mužského životného, např. *včafńijcy Krystowi* [B5a], *Včedńijcy Janowi* [x4b];
6. v nominativu pl. demonstrativa *takowý*: *takowij* [B5a, D6b, E1a, E1b, ...];
7. ve slovech přejatých, např. *Zemi Hawilat* [G4a], *Dawidowi* [y3b], *Knjžata Lewitfka* [x5a].

Kladení *i* a *y* po retnicích je v tisku záležitostí etymologickou, odchylky se objevují jen výjimečně. Ve slovech cizího původu bývá pravidlem *i*, protože se graficky nepřizpůsobila češtině a zachovala částečně původní pravopis. S *y* jsme našli jen výraz *Mezopotamye* (2 doklady).

Náměšťská mluvnice doporučuje po *p*, *b*, *m*, *v* psát jak měkké *i*, tak tvrdé *y*. Ve spojení s hláskou *f* se má psát *y* pouze v citoslovcích. Beneš Optát se odvolává na odlišnou výslovnost obojího *i*: „*i maličké vždy (v prostraném rtův otevření) tence a krátce zní, jako gich, wiz, tito, psáti, státi. ... „y veliké bez akcentu, vždy (v sevření rtův krom samého prostředku) hrubě a kratce zní ...*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 42) Podle Poráka (1983: 46) je pravděpodobné, že to souvisí s jeho jihočeským původem, kde byl rozdíl *i* – *y* ještě na počátku 16. století zachován. Proto požaduje také psaní dvojího *b*, s čímž Blahoslav nesouhlasí, protože se mu slabiky *bi* a *by* zdají znít stejně.

9.2 Rozlišování *i* – *y* po *l*

Případy matení obojího *i* obsahují už prvotisky. Porák (1983: 40) situaci shrnuje takto: „Odchylky od původního etymologického psaní *i* – *y* jsou častější u krátkého *i* než u dlouhého. Celkově jich ubývá kolem poloviny 16. st. a začíná jich v tiscích zase přibývat v 17. st.“

Ačkoliv je v *Summovníku* v perikopách tištěno dvojí *l*, jedná se pouze o záležitost grafickou.

Tvrdé *y* po *ll* v nalezneme:

1. v koncovkách substantiv v plurálu rodu mužského životného na *-tel*,¹⁰ vzor muž: např. *Milugte nepřátely* [G5a], *nad Nepřátely* [Qq3a], *Přátely ... nazýwal* [Qq6a];
2. v koncovkách substantiv v plurálu rodu mužského životného, vzor pán, např. *skrze Apofftoly* [G6a], *s Angely* [Qq3a], *w Anděly* [w2b], *Diábly* [w5b];
3. v koncovkách substantiv tvrdé deklinace, např. *Epiſftoly* [A5a], *djly* [G4a], *chwály* [Qq1a], *Křídly* [Tt4b], *Perly* [x6b];
4. v základu slov, např. *ſlyſſeli* [G6b], *ſlyſſenij* [Qq2a], *ſlyſſew* [Vv3b], *ſlýchalý* [x4b]; *ſlyſſeti* [B1a], *ſlyſſeli* [v2b];

¹⁰ Sufix *-tel* byl původně koncovkou tvrdé deklinace. Měkké *i* se začíná prosazovat v 17. století. (Porák 1983: 40)

5. u adjektiv tvrdé deklinace, např. *celý Rok* [A3a], *předefflých* [D1b], *malý Dwanáctiletý* [Qq3a], *zlých* [x1a].

6. u sloves ve shodě se substantivy ženského rodu, např. *vkázaly Prawdy* [D6a], *Ržeči ... čtly* [G6b], *wěcy ... staly* Qq3b, *Marya Magdalenská s Seftrau ... wijdaly/flýchaly* [x4b]; *wěcy ... fe newiděly* [A5a], *Nebes ... rozdělowały* [F6b]. V textu jsme zaznamenali také příklady se zakončením *-ly* místo *-li*: *to gfte byly někteřij* [Rr6a], *fami fe wydali ... a bez óázně Božij hřešly* [Ss4b];

7. ve vlastních jménech: *Lycypera* [H5a], *Pamfily* [v2b, y2b].

Měkké *i/ij/j* lze dohledat:

1. uvnitř slov, např. *Kalich* [E3a], *maličkými* [Qq4a], *Kljč* [Pp6b], *wylitij* [Tt3a], *lijbiti* [v5a], *wffeliké* [x1b], *Lid* [z4b]; *děšliwé* [A3b], *zašlijbenij* [y4a];

2. u substantiv měkké deklinace, např. *Sfešt Nedělíj* [A2b], *w myfli* [x1a], *Karkuli* [Tt2b], *Audolij* [Tt4a], *Artikuli* [x3a]; *myfli* [Rr3a];

3. v koncovce nominativu plurálu tvrdých adjektiv: *Bratřij milij* [B1b], *wy budete dokonali* [G5a], *celij* [Qq5b], *duchowé zlj* [y6b];

4. v zakončení sloves ve shodě s podmětem rodu mužského životného či všeobecným podnětem, např. *fwědkowé byli* [B2b], *obcowali* (my) [A3a], *flyffeli* (my) [G6b], *Nepřigali gfte* [v5b]; (Angelé) *nefli* [Tt5b], dále u sloves ve shodě s maskuliny rodu neživotného zakončené *-owé*: *byli Skutkowé* [C2a], *nebyli Okowowé* [Tt4a];

5. jako kmenotvornou příponu sloves: *rozwešelil* [B1a], *welij* [H1b], *pálij* [x4a], *modlili fe* [z2b]; *fmyštil* [A6a];

6. v příklonce *-li*: *Srozumelili gfte* [A4b], *máteli* [Qq4a], *kteřijž koli* [v5b], *Milugeteli* [x2a];

7. ve slovech cizího původu, např. *Biblie* [A2b], *Ewangelium* [A4a], *Koncilij* [E2a], *Galilee* [Tt3a], *Ewangelitfské* [x1b], *Liftry* [x3a]; *Publikáni* [G5a].

Po tvrdém *l* se vyskytují grafémy *i* i *y* bez ohledu na původní etymologickou distribuci, srov. měkké *i* po tvrdém *l* i netvrdém *l* stejného tvaru: *myfli* [B4b] × *myfli* [Rr3a].

Záznam *i – y* po *l* odpovídá dobové normě. Kolísání je ojedinělou záležitostí, vysledovali ho jen u sloves, kde se v přičestí minulém navzdory podnětu rodu mužského

životného objevila koncovka **-ly** místo **-li**, a slov cizího původu, která se již přizpůsobila české grafice.

Náměšťská mluvnice připouští psaní obojího **i** po souhlásce **l**: „*Po l někdy malé i tence se klade, jako litera, list; někdy pak hrubé, jako lyko, lysý.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 51). Její příklady však odpovídají etymologické distribuci.

9.3 Rozlišování **i – y** po **c, s, z**

Ačkoliv byl tiskařský úzus zpočátku rozkolísaný, poměrně brzy se zápis **i** a **y** po sykavkách ustálil. Po zániku korelace měkkosti u souhlásek se **z i** a **y** staly dva samostatné fonémy, které měly rozlišovací platnost. Brzy se však jejich vzájemný poměr změnil a po konsonantech **c, s, z** přešlo měkké **i** v tvrdé **y**. Tento způsob psaní uzákonil bratrský pravopis (Komárek 1962: 161).

V *Summovníku* jsme měkké **i** našli pouze po **c**, a to ve slovech cizího původu: *Concilium* [B4a], *Koncilij* [E2a, E2b].

Tvrdé **y/ý** se tiskne:

1. v základu slov, např. *Cyrkwe* [E2b], *Cyzozemce* [Qq2b], *odczyzenj* [Rr3a]; *spasytedlné* [A3a], *fýlu* [A3b], *náfylé* [Qq2b], *Syrotkuow* [v4b]; *nazýwati* [A6a], *zýtra* [G2b], *Podzymnijch* [H4b], *Jazykové* [y2a];
2. u podstatných jmen rodu mužského skloňovaných podle tvrdých vzorů pán a hrad, např. *stáncých* [A5b], *Prorocy* [H3a], *Služebnijcy* [Vv1b], *pekelnijcy* [t6a]; *čafy* [A2b], *Spify* [E2b], *čafých* [E3b];
3. u podstatných jmen rodu mužského skloňovaných podle měkkých vzorů, např. *zpletency* [E1b], *Otcy* [Vv1b], *Zprávcy* [t5b], *Mládency* [v3a], *koncy* [w3b], *Měfýcy* [y5a];
4. u feminin měkké deklinace, např. *wěcý* [A5b], *s pomocý* [C1a], *Samicy* [G1b], *pecy* [G2b], *w nocý* [Tt4b], *Prácy* [Vv3b], *wěcy* [Tt6a];
5. u neuter vzoru město a moře, např. *fluncy* [G5a], *frdcy* [x1a], *Owotcy* [E1a]; *Nebefých* [D5a];
6. u sloves jako kmenotvorný sufix přítomní a infinitivní a koncovka přítomného času, např. *řcy* [Tt5a], *chcy* [t5b]; *gfý* [B1a], *pokufyti* [Qq1a] *spafým* [v4a]; *zhrozyli fe* [Pp6b], *nevrazil* [Tt5b];
7. v koncovkách participií, např. *věcy* [G5a], *gfaucy* [Pp6b], *Dobrořečjcy* [w1a], *pregffijcy* [z1b];

8. v předložce *mezy* [B1b, B4b, B6b, D3b, D6b atd.];
9. ve slovech přejatých a vlastních jménech, např. *Sylwán* [B1b], *Symeonowi* [D1b], *Syona* [Tt3b], *Mefyás* [z2b]; *Kacyři* [B4a], *Koncylium* [H3a], *Lucyffera* [H4a], *Pryncypáty* [H4a], *Arcyotec* [t6b], *Cyrénu* [v2b], *Kapadocyi* [y2b]; *Jozyafs* [D1b], *Bazyliiffku* [H5a], *Perazym* [T4a].

Dlouhé *y* se důsledně používá:

1. v koncovkách adjektiv měkké deklinace, z nichž nejpočetnější skupinu tvoří deverbativa odvozená od přechodníku přítomného rodu ženského, např. *Wolagijcy* [A3b], *wffemohaucýho* [H1a], *domácý* [Qq5a], *planaucých* [Ss3b], *kagjýho* [Vv3a], *přicházegijcyho* [v2b], *magijcy* [w2b], *fwědčijcy* [y3a]; *cyzý* [Qq2b], a přídavných jmen tvrdé deklinace: *welicý* [Vv3a], *druzý* [D4b], *mnozý* [D6b], *nazý* [G4b];
2. v koncovkách maskulin původně *ja*-kmenové deklinace,¹¹ např. *Smijrcý*, *Přijmluwcy*, *Wůdcý*, *Zprávcy*, *Dárcý* [B5b], *odpůrcým* [Vv5a].

V textu ke kolísání *i* – *y* nedochází, po *c*, *s*, *z* se vždy tiskne *y/ý*. Výjimkou jsou jen dva výrazy cizího původu, které jsme zmínili výše.

Beneš Optát v náměšťské mluvnici žádá, aby se po *c*, *s*, *z* psalo *y*, *ý*, což podle Poráka (1983: 44) svědčí o posunu artikulace *i*, *í* > *y*, *ý*. Potvrzuje to i Jan Blahoslav, když o slabice *cy* píše: „*Zřetedlné jest, že ta syllaba vždycky tupě zní, pro litery c vlastní způsob; a protož druhou literu take tupou míti chce, má-li všeka syllaba potom tupě vzníti: jako cybule, cyzozemec, cýsař, cynže, cyprys, cycwár, cyprle etc.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 42) Za možný způsob záznamu považuje také *cj*: „*Protož dobře Beneš pověděl, že tak právě zní, totiž cy syllaba ta, když ne to malé ale veliké y k liteře c přidáno bývá. A však nebud' o to nesnáze, poněvadž se některým zdá pěkněji a subtýlněji vzníti ta syllaba s dlouhém j: jako cjsař, cjrkew; nechť jest to aspoň na svobodě.*“ (tamtéž)

9.4 Rozlišování *i* – *y* po *č*, *š*, *ž*

V grafice *i/y* po *č*, *š*, *ž* je tiskařský úzus značně nejednotný a jeho ustálení trvalo dlouho. V prvotiscích převažuje *i*, *ie*, *ij*, někdy je možné narazit také na zápis *y*, *ye*, zejména po souhlásce *š*. Hlávka *y* je častější v krátkých slabikách nebo slabikách

¹¹ Tato maskulina se skloňovala až do konce 13. století stejně jako substantiva ženského rodu typu *dušě*. Později se vyrovnala s deklinací mužskou. (Lampecht – Šlosar – Bauer 1986: 158) Domníváme se, že koncovka *-í* je převzata z *yo*-kmenů (*Juři*).

s neoznačenou kvantitou. Kolem poloviny 16. století y po č, ž ustoupilo, po š úzus i nadále kolísá. (Porák 1983: 41) To se projevuje také v námi zkoumané památce.

Po č jsme v textu až na jedinou odchylku, tvar *péčy* [v1a], zaznamenali jen *i/ij/j*:

1. v základu slov, např. *přijčin* [B2b], *čiftého* [Vv1b], *činil* [x6a];
2. u substantiv měkké deklinace, např. *Ržeči* [A2b], *Rodiči* [Qq1a], *žluči* [Qq6b], *Boháči* [Ss5a], *oči* [v6b];
3. u sloves jako kmenotvornou příponu a v koncovkách přítomného času, např. *ráčil* [A3a], *fwědčijm* [Ss3a], *fwědčijme* [Vv4a];
4. ve tvarech zájmena *čí*, např. *Cžijho* [C3a], *Cžij* [Pp6b];
5. ve spojce *či* [H2b].

Po ž se taktéž tiskne jen *i/ij/j*:

1. v základu slov, např. *vžitečně* [A3a], *Žid* [C3b], *Ziwota* [Rr2a], *požijwal* [Ss5b], *nežjznm* [z2a];
2. u substantiv měkké deklinace, např. *Mužij* [G3a], *Kněžijm* [Qq2a], *Křijži* [Qq6a], *lžij* [Tt3b], *laupežij* [w6a], *Poplužij* [z1b];
3. u měkkých adjektiv, např. *Božijch* [A2b], *Božj* [A4a];
4. u sloves jako kmenotvorná přípona a v koncovkách přítomného času, např. *držjme* [G6a], *vkáži* [Rr4b], *položiw* [Tt2b], *rozmnožil* [w3b];
5. v koncovkách participií, např. *Kážijc* [C6a], *Swijžijce* [D5b], *držijce* [E2a];
6. vlastních jmen, např. *Gežijfs* [A4b], *Gežjffjy* [B1b], *Moyžjffowa* [B5b], *Moyžijfs* [D1b].

Po souhlásce š jsme *i/ij/j* objevili na těchto pozicích (celkem 35 výskytů):

1. v základu slov: *wffickni* [D3b, D5a, G3b atd.];
2. u substantiv měkké deklinace: *duffi* [G1a], *rozkojffj* [G4a];
3. v koncovkách měkkých adjektiv: *wffij* [G2b, G4b, Rr4a atd.];
4. v koncovkách komparativu a superlativu adjektiv, např. *nayhlawněgffij* [A2b], *naywlaftněgffij* [A2b], *hogněgffj* [A5a], *wějffj* [G1a], *naymaudřegffij* [Qq1a], *naymocněgffij* [Qq1a], *Vžffij* [Tt4a], *ginačegffij* [Tt4a];

5. u sloves v koncovkách přítomného času, např. *wynáffj* [A4b], *flyffij* [Rr6b], *hřeffij* [Ss4b], *nepofpjffij* [Tt3b], *pijffij* [Vv3b];

6. ve vlastním jméně *Sfimon* [A4b].

Tvrdé y po š (162:25) převažuje, lze ho dohledat:

1. v základu slov, např. *wffycni* [A5b], *koffyli* [Tt2b], *ffyrokau* [t6a], *Vtěffytele* [v4b];

2. u substantiv měkké deklinace, např. *Vffy* [A3a], *Gežijffy* [B1b], *Vffý* [B2a], *Towaryffy* [D1b], *duffy* [G4a], *hřijffých* [Qq2b], *fkraffy* [Tt3b], *Otčenáffy* [t5a];

3. v koncovkách měkkých a posesivních adjektiv, např. *naffy* [A3b], *naffým* [B1b], *wffý* [B2b], *waffy* [Tt4a], *waffyma* [v3b], *zdegffýho* [x1a];

4. v koncovkách komparativu a superlativu adjektiv, např. *lepffý* [A6a], *nayposledněgffý* [B5a], *wěffý* [B5b], *naypředněgffýho* [Pp6b], *dobrotiwěgffý* [t6b], *dokonalegffýho* [w2a], *yafněgffý* [x4a];

4. u sloves jako kmenotvornou příponu a v koncovkách přítomného času, např. *horffyli* [A4b], *flyffýte* [B1a], *pijffy* [D3b], *těffyl* [x2b];

5. v koncovkách participií, např. *flyffýce* [Qq1a], *flyffýc* [Qq4b], *pokauffýn* [Tt6b].

Na základě uvedených příkladů můžeme konstatovat, že text ještě nese znaky rozkolísaného úzu po š. Některá slova se vyskytují jak s měkkým *i*, tak s tvrdým *y* (srov. výše). Naopak po *č*, *ž* se již ustálilo *i*.

V náměšťské mluvnici se píše, že po *č* se má vždy klást *i*. (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 42) Jan Blahoslav však uvádí, že po *č* může stát také *y*. Řídí se výslovností, která se někdy blíží artikulaci s *y*: „Vlastností hlaholu měli bychom se o tom zpraviti; kterýž zdá se že v některých slovích k tomu se podobá, jako by to zdržoval což má v sobě y, jako: počýtati, čýsti, čýpek. A zase, některá slova zdadí se bližší hlaholem býti malého i, jako: činiti, čjti etc., avšak zvyklí, davní, a staří písaří, samého téměř malého i tu užívali. A když to není velmi na škodu to při tom stůj.“ (tamtéž: 43)

Po konsonantu *š* Optát doporučuje psát též *i*: „Při tom *ff* vždy malé *i* jedno neb dvojité má býti, jako *ffik*, *ffidlo*, *ffijp*, *ffirffij*.“ (tamtéž: 53) Naopak Blahoslav se opět na základě výslovnosti přiklání k *y*: „Zřetedné jest to když by rozvlačně, ano jako rozděleně to slovo vyřkl *ffýp*, *ffyp*, žeť zavzní hlahol velikého y, a ne toho malého i. A protož ta litera by měla psána býti jejíhož se hlaholu užívá a ne jiná. Však zdá-li se komu že drobet

subtýlněji vzní s malým i každé to slovo, nechažť ho užívá, pokoj o to.“ (tamtéž) Stejně stanovisko Blahoslav zastává také v případě souhlásky ž, kde náměšťská mluvnice rovněž prosazuje *i*. (tamtéž)

9.5 Rozlišování *i – y* po *ř*

Z počátku byl tiskařský úzus po *ř* rozkolísaný. Nejprve převažovaly *i*, *ie*, *ij*, ale doloženo je také psaní *řy*, *řye*. V slabikách dlouhých bývalo častěji *ij*, *ie*, v slabikách krátkých *y*. Ovšem po polovině 16. století je *y* po *ř* zcela ojedinělé. (Porák 1983: 42)

Při rozboru *Summovníku* jsme zjistili, že po *ř* se tiskne vždy *i*:

1. uprostřed slova, např. *Stwořitele* [A2a], *neofřijhage* [E2b], *Přijkladu* [Ss2a], *Křijže* [Vv1a], *křiwého* [y4b], *hřijchůw* [z1a];
2. u slov prefigovaných předponou *při-*, např. *přiyata* [A2a], *přikázanij* [E2b], *přigetij* [Ss1b], *přiwodě* [Vv2b], *přiřluhowánij* [z3b];
3. u substantiv tvrdé deklinace, např. *Doktořijch* [Qq1a], *Doktoři* [Qq1b];
4. u substantiv měkké deklinace, např. *hofpodáři* [A3a], *Mifřři* [E2a], *Bratřij* [Ss4b], *Peřijm* [Tt4b], *Twářij* [y3b];
5. v koncovkách tvrdých adjektiv, např. *dobřij* [Rr6a];
6. ve tvarech zájmena *který*, např. *kterijž* [A4a], *některij* [y6a];
7. v číslovkách *tři*, *čtyři*, např. *čtyřidceti* [Tt5a], *Třidcýtileého* [Vv1a], *tři* [y6a], *čtyřij* [z3a];
8. u sloves jako kmenotvorná přípona, např. *obdařiti* [A3a], *Vwěřil* [E1a], *patřiti* [Tt4b].

Po *ř* má podle Beneše Optáta následovat *i*: „*Při tom ř s vrškem kdež se koli i píše, vždy se má malé tenké, krátké, neb dvojité psáti, jako: při, dři, řijkali, řijdili.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 52) Jan Blahoslav se stejně jako u *š* a *ž* odvolává na výslovnost. Uvádí příklady jak s *i* – „*hřiwa*“, tak s *y* – „*řýp*“. (tamtéž: 53)

9.6 Rozlišování *i – y* po *j*

Prvotisky kladou po hlásce *j* jednotně *i*, *ij*, *ie*. Až na počátku 16. století se někde objevuje *gy*, ve 2. polovině je však *y*, *ý* po konsonantu *j* vzácné. (Porák 1983: 42)

Při rozboru analyzovaného textu jsme zjistili, že se zápis *i/y* po litéře *g* v platnosti hlásky *j* provádí výhradně pomocí *i/ij/j*:

1. uvnitř slov, např. *giný* [A2a], *Trogice* [A2b], *gijfti* [G2b], *giftotě* [Vv4a];
2. u substantiv měkké deklinace, např. *kragijch* [A5b], *Rági* [H5b], *naděgi* [H6b], *Pokogijch* [T5b];
3. v zájmenech, např. *gegijm* [A2b], *gich* [A2a], *mogi* [B3b], *gij* [G2b], *gim* [Qq2b], *twogi* [w5b];
4. v číslovkách, např. *dwogij* [B3b], *obogij* [H5b], *Trogij* [Rr6b];
5. u sloves jako kmenotvorný sufix a v koncovkách přítomného času, např. *magij* [A2b], *tagiti* [A3b], *naftrogili* [B2a], *hledagij* [G2b], *neznagij* [Qq2b], *Wylegi* [w6a], *fe pogiti* [x1a];
6. u participií, např. *neznagijce* [G3a], *řijkagijce* [Qq2a], *hledagijce* [x1b];
7. ve druhém a třetím stupni příslovcí, např. *naykrátčegij* [H3a], *rozložitěgij* [H3b], *dolegi* [w2b];
8. ve vlastním jméně *Gidáfs* [B3b].

V náměšťské mluvnici se píše: „Po *g* vždy obyčejně malé *i* se klade, jako *gistě, gij, gijldo*.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 44) Jan Blahoslav s Optátovým požadavkem souhlasí.

9.7 Rozlišování *i – y* po *h, ch, k, r*

Před zánikem párové měkkosti souhlásek byly tyto souhlásky pouze tvrdé (po změně *r' > ř* a depalatalizaci měkkého slabičného *r*) a stálo po nich jen *y*. Po zániku této korelace a po změně *y > i* se po nich mohlo objevit také *i*. Ve 30. letech 16. století ale tyto řídké doklady téměř mizí, vyskytují se jenom sporadicky v koncovkách. (Porák 1983: 43)

V *Summovníku* se po *h, ch, k, r* se důsledně tiskne *y*. S odchylkami jsme se setkali v přejatých slovech *Antyochie* [x3a], *Tygris* [G4a], *Vrim* [Tt2b], která se v tomto ohledu nepřizpůsobila domácímu pravopisnému úzu. Sporadicky zaznamenané výrazy *priwede* [Qq3a], *pri počátku* [Vv3a] můžeme považovat za nedůslednost tiskaře.

Slabiky *hy, chy, ky, ry* se nejvíce objevují:

1. uprostřed slov, např. *nezahynuli* [B3a], *hýbagijce* [B4b], *zohyzdili* [v3b]; *odchýlili* [D3b], *chytajij* [E1b], *Zchytralé* [Rr5a]; *fkryté* [A3b];

2. v koncovkách substantiv tvrdé deklinace, např. *Nohy* [D5b], *Bohy* [E3b], *Knihy* [z4b]; *paychy* [B3a], *Živočichy* [H4b], *Rauchy* [y6b]; *památky* [A2a], *Lásky* [G5b], *yazyky* [x4b]; *mezery* [A4a], *Doktory* [Pp6b], *Zbory* [x3a];
3. v koncovkách adjektiv tvrdé deklinace, např. *druhých* [A2b], *mnohým* [B1b], *drahý* [Tt3b]; *wffeliký* [A2b], *wyfokých* [Ss4a], *Nebeřký* [x5a];
4. ve tvaru zájmena *všecek*: *wffecky* [B2b, B4a, B5a, C3a, atd.];
5. ve slovech cizího původu a ve vlastních jménech, např. *Ezechyáfs* [D1b], *Malachyáfs* [Qq3a], *Ezechyele* [v3b]; *Kryftus* [A2b], *Marya* [A4b], *Patryarchowé* [Vv4a], *Arymatyenský* [x5a], *Erygyi* [y2b], *Koryntu* [y6a], *Samarytánřká* [z2a].

Beneř Optát se v Ortografii nezmiňuje, jaké *i* se má psát po hlásce **h**, ale píše o **h** s předloženým **c** (**ch**), po němž se má klást **y**, stejně tak po **k**: „*Po k nemůž než veliké y býti, jako kysse, kým, kýž; a z zadu wsseliký, veliký.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 51) K souhlásce **r** se v mluvnici dočteme: „*To r kdežkoli po sobě y má, vzdy veliké má, jako ryba, rybnijk, rychle.*“ (tamtéž: 52) Doporučená pravidla se opírají o tradici. (Porák 1983: 45)

9.8 Rozlišování *i – y* po **d, t, n**

V rozlišování *i – y* po **d, t, n** nedochází ke kolísání, protože *i* a *i*-ové spřežky signalizují palatálnost souhlásky. Odchytky se objevují zpravidla v méně pečlivě sázených tiscích. U slov přejatých lze vysledovat tendenci k přizpůsobení českému pravopisnému systému, v souladu s výslovností se po **d, t, n** píše **y**. (tamtéž: 44)

V analyzované památce se *dy/ty/ny/dý/tý/ný* tiskne všude tam, kde nedochází k měkkění:

1. uvnitř slov, např. *když* [B4a], *dýmu* [y3a]; *řtydělř* [G4b], *Pařtýři* [t5b]; *nynij* [w2a];
2. v koncovkách substantiv tvrdé deklinace, např. *prawdy* [A2b], *přřijklady* [H3a], *plody* [w5b]; *pocty* [A3a], *Ceřty* [Ss4b]; *Kraginy* [Qq1a], *vhony* [w1a];
3. v koncovkách tvrdých adjektiv, např. *Swatý* [A2a], *dobytý* [C1a]; *wěrných* [B2a], *hodnými* [C1a], *plný* [Ss1a];
4. v zájmenech, např. *každý* [A5a]; *tyto* [D3b], *ty* [D5b], *týchž* [D5b], *řádný* [A6b];
5. v tvarech odvozených od číslovky *řtyři*, např. *Čřtyřycáté* [v1b], *řtyřycet* [y5a], *řtyřřj* [z3a];
6. v koncovkách participiř, např. *přřigaty* [x6b]; *wynářřýny* [A2b], *poruřeny* [Pp6b];

7. v příslovcích, např. *nikdý* [B3a], *kdy* [H5b], *wždycky* [v1a], *napofledy* [w2b];
8. ve slovech přejatých, např. *Dyalektyky* [B5b]; *Grammatyky* [B5b], *Artykuli* [C3a], *Antykryft* [C3b]; *Macedonyi* [B1b], *Jkonye* [x3a].

Měkké *i* nejčastěji nalezneme:

1. uvnitř slov, např. *dobrodinſtwij* [A2a], *djlo* [G2a], *Rodičowé* [Pp6b]; *ctitelůw* [z2b]; *Včedlnijkuom* [G2a], *wnitřnij* [w5b];
2. v koncovkách substantiv měkké deklinace, např. *Milofti* [Vv4a], *Početij* [x4b], *wylitj* [y6b]; *wyznánij* [A2b], *ohni* [Ss4a];
3. v koncovkách měkkých adjektiv, např. *poſlednijho* [A2a], *Polnij* [G2b], *wlaſtnijmu* [G5b], *prwnjm* [x3a];
4. v zájmenech, např. *tijm* [Vv4b], *ti* [x5a]; *nij* [A2a], *nim* [A2b], *nich* [w2b];
5. u sloves jako kmenotvorná přípona a v přítomných koncovkách: *dij* [A2b], *zbuditi* [A3a]; *křtijt* [Vv4b]; *činiti* [A2a], *oſprawedlniſ* [G5b];
6. u participií: *ſedijce* [A4a], *chodijce* [z3b]; *powoláni* [G5b], *očiſtění* [v3b];
7. ve spojkách: *totiž* [A4a], *aniž* [A5a].

Podle Beneše Optáta po *d* může následovat jak *i*, tak *y*: „*Po d malé i tence se má skládati, jako gdi, dj, dijly. Ale veliké y po d hrubě se má složiti, jako dým, dyl.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 44) Stejně se vyjadřuje v souvislosti s hláskami *n* (tamtéž: 51) a *t* (tamtéž: 53). Jan Blahoslav s Optátem souhlasí.

10. Geminace

Porák rozlišuje dva typy geminace: starší, která se týká souhlásek stejných či blízkých, v nichž došlo ke zdvojení po zániku slabých jerů (typ *panna*, *měkký*), v tiskařském úzu 16. století se tyto zdvojené hlásky píší se značnou důsledností, a novější, neetymologickou, která zahrnuje původní jednoduché souhlásky (typ *masso*). Novější geminace byla v minulosti značně rozšířená, takže pronikla v hojnější míře i do tisků 1. poloviny 16. století, pak asi vlivem pražského centra začala ustupovat. Zdvojení původně jednoduchých souhlásek a gemináty nebo dlouhé souhlásky vzniklé asimilací Porák dokládá u neznělých sykavek *s*, *š*, afrikát *c*, *č* a dále u souhlásek *d*, *t*, *p*, *j*, *l*, *n*. (Porák 1983: 72–73) V námi zkoumaném tisku jsme zaznamenali doklady geminací v českých slovech u *s*, *š*, *c*, *č*, *d*, *l*, *t*, *m*, *n* a *f*.

10.1 Zdvojené *s*, *š*

Zdvojené *s* se s důsledností tiskne ve slovech přejatých podle původního pravopisu. Ve slovech domácích se vyskytuje především na švu. (Porák 1983: 93)

Původní zdvojené *s* jsme našli ve slovech *sftaupil* [C5b, y1a], *sftupugijcýho* [Tt3a], *sftupowati* [y1b] a *Asfyrfké* [G4a].

Pro novější geminaci původní jednoduché souhlásky lze dohledat tyto doklady: *masfyté* [C6a, v4a, x1a]. Podoba s jedním *s* se v tisku nevyskytuje.

Psaní dvojího *š* je pravidelně dodržováno ve slovech typu *vyšší*, což dokazuje i námi zkoumaný dokument: *naywyššfýho* [E2a, E3a, Qq3b], *naywyššfýmu* [E3b], *Naywyššfý* [Pp6b], *Naywyššfýho* [Pp6b, Qq2a, Qq2b], *naywyššfý* [Vv5a].

Optát v náměšťské mluvnici ke zdvojenému *s* uvádí: „*Prostřed slova chceš-li dvě f položiti, jako takto sf, aby jedno k přední vocali a druhé k následující tence slušelo; máš napřed s maličké, a potom dlouhé položiti, jako masfo, impresfoř.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 52) Blahoslav také připouští dvojí *s* a konstatuje: „*A že dvě dlouhé f když se spojí, jiný hlahol vlastní mají, protož pro odvojení neb prodloužení zvuku té litery f, ...*“ (tamtéž: 53)

Dvojí *š* doporučuje kněz Beneš psát jako malé *s* s diakritickým znaménkem a dvě dlouhá *ff*. Blahoslav toto tvrzení podporuje: „*I to ne zle pověděl Beneš, že v některých*

slovích duplicatur, dvoje ff ff se klásti musí, jako wyff fff; protož pro slušnost, aby jedno malé bylo kladeno napřed, a druhé dlouhé ff.“ (tamtéž) Tiskařský úzus *Summovníku* výše zmíněným pravidlům odpovídá.

10.2 Zdvojené c, č

Za starší *c* se v některých památkách tiskne skupina *tc*, která ve výslovnosti odpovídá dlouhému *c*. Tento jev ale po polovině 16. století ustoupil a zůstal jen ve slovech *nětco*, *owotce*. (Porák 1983: 94)

O dané problematice jsme již pojednali v kapitole 1.5.

10.3 Zdvojené t

Porák uvádí, že geminace původní jednoduché souhlásky je u konsonantu *t* doložena nejčastěji. (tamtéž: 95)

V *Summovníku* se opakovaně v drobných obměnách objevují výrazy: *Swattofti* (9 dokládů s *-tt-* proti 8 s jedním *-t-*) [C6a], *podstátného* (v poměru geminované ku negeminované podoby 2 : 34) [D2a]. V případě vlastního jména *Matthauffe* (3 doklady) [B2b, G5a, Qq4a] a *Mattauffe* (1 doklad) [T3a] se jedná o přejímku původní grafiky – latinky *Mattheus*.

Blahoslav se o zdvojeném *t* vyjadřuje jako o potřebném prostředku: „...učiní se tak rozdíl mezi zlatými a latěmi, neb latmi ... Na konci při některých slovích vidí mi se že neškodně se odvojuje ta litera, jako bytt, ostřeji a lépe zní nežli by napsal byt, ač sic jest německý obyčej.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 54)

10.4 Zdvojené d

Doklady dvojího *d* jako výsledku novější geminace jsou řídké, nejčastěji se uplatňuje ve slově *radda*. (tamtéž: 97)

V textu jsme našli jediný doklad geminátu *radda* [Qq3a], vyskytujícího se vedle *rada* [Vv1a], *radau* [y3b]. Další příklady zachovávají původní *-dd-*: *oddáwali* [A3a], *odděleni* [B3a], *poddáni* [D2a], *oddané* [G5b].

10.5 Zdvojené *l*

Dvojí *l* jsme zaznamenali pouze ve dvou latinských slovech *Alleluia* [y2a] a *Apollo* [y6a].

10.6 Zdvojené *m*

Zdvojené *m* se ve sledovaných úsecích vyskytuje pouze ve slovech přejatých (bezprostředně) z latiny. Částečně se tyto výrazy vyrovnaly domácímu pravopisnému úzu, ale geminace *m* v nich zůstala, např. *Grammatyky* [B5b], *Summa* [G4a], *Mammona* [H5a], *šummovně* [w2a].

10.7 Zdvojené *n*

Jako příklad etymologické geminace *-nn-* Porák (1983: 99) zmiňuje slova *panna*, *Anna*, adjektiva zakončená na *-ný* a substantiva na *-ník*, *-nost*. Novější zdvojené *n* se vyskytuje pouze v sufixech, v případech, kdy nejde o základ zakončený na *n* a příponu začínající na *n*. Tyto gemináty napodobují jevy s náležitým *-nn-*. (tamtéž)

V analyzovaných úsecích jsme objevili příklady původní geminace: *Anně* [D1b], (Kořen) *Winný* [D2a], *dennj* [x4a], *kamenné* [x1a], *Panna* [x4b]. Výraz *Winnice* [H3a] se zřejmě etymologizoval k typu *vinný*, podoba *Zákonnijch* [Qq2b] byla pravděpodobně ovlivněna vztahem k adjektivu *zákonní/zákonný*. Novější geminace se nejvíce projevuje u adjektiv látkových na *-nný* (tamtéž), která jsme v textu také dohledali v případě slova *dřewěnnau* [A6b].

Další početnou skupinu tvoří slova se základem *vin-*, kde je původní skupina například ve slově *Powinnoft* [B2a], *powinně* [Qq6b], *newinného* [Rr6b]. Odtud se dvojí *n* přenáší i do jiných slov tvořených od stejného základu (tamtéž: 100), např. (*twau*) *winnau* [Rr4b].

10.8 Zdvojené *f*

Dvojitě *f* zpravidla sloužilo k označení malého *f*, a to ve slovech domácích i cizích, např. *dauffánij* [A4a], *filozoffij* [B5b], *ffaleffných* [B6b], *ffigúrách* [C4b], *Kayffáffowi* [D2a], *Scaffár* [D2b], *treffiti* [E2b], *fformu* [E3b], *Euffrates* [G4a], *Lucyffera* [H4a],

Seraffijny [H4a], *Effežškým* [H6a], *Raffigj* [Rr4b] atd. Následující tabulka uvádí, v jakém poměru se vyskytují jedno *f* a zdvojené *ff* na začátku a uprostřed slov:

Pozice:	<i>f</i>		<i>ff</i>	
na začátku slova	14	78 %	17	34 %
uprostřed slova	4	22 %	33	66 %
celkem	18		50	

Na konci slova jsme zaznamenali pouze jeden doklad s *f* (*Józef* [x5a]) a jeden doklad s *ff* (*Jozeff* [D1b]).

11. Označování kvantity

Ačkoliv bylo označování kvantity součástí původního Husova návrhu diakritického pravopisu, ještě v tiscích 16. století bylo obecně nedůsledné a záviselo na tiskařově nebo sazečově znalosti dobového úzu, na jejich pečlivosti při přípravě tisku i na jejich původu, v neposlední řadě záleželo i na vybavenosti konkrétní tiskárny. Svou roli sehrál také silný vliv písařského úzu, v němž se značení kvantity v podstatě nevžilo.

11.1 Označování kvantity *i – í, y – ý*

Na počátku 16. století se v tiscích začíná původní *í, ie* označovat literou *i*, a to bez rozlišení délky, a spřežkami *ij, ie, ije*. Pro dlouhé *ý*, které vzniklo z původního *ý* a *ie*, se užívá litery *y*, taktéž bez rozlišení kvantity, a spřežky *ye*. (Porák 1983: 49)

11.1.1 Označování *i – í*

V některých tiscích z 16. století se spřežka *ij* ještě vyskytuje na konci slova, to znamená, že zde přežívá starší tiskařský úzus, v němž se kvantita *í* označovala jen na konci slova. Zanedlouho pronikla spřežka *ij* také do jiných koncovek a postupně se jí začala označovat kvantita *í* také v kmenech slov, což způsobil ústup spřežek *ie, ije*. (Porák 1983: 49)

Porák uvádí, „že užívání litery *i* a spřežek *ij, ii* a litery *j* pro *í* na jedné straně a spřežek *ie, ije* na druhé straně pro rozlišení staršího *í* a staršího dlouhého *jať* vykazuje už od prvních tisků odchylky od původního rozložení *í* a *jať* a množící se případy zvrtné analogie. Od počátku 16. st. je v některých tiscích odchylek už tolik, že je třeba v nich hodnotit spřežky *ie, ije*, jako jeden ze způsobů označování dlouhého *í*. Vzhledem k tomu, že *ij* se v této době psalo převážně jen na konci slova, byly spřežky *ie, ije* vlastně jediným grafickým prostředkem ke značení kvantity uvnitř slova.“ (tamtéž: 51)

Koncem 20. let 16. století začíná přibývat tisků, které nepoužívají spřežky *ie, ije* a mají jen *i, ij*. V námi zkoumané památce se dlouhé *í* kromě spřežky *ij* označuje také *j*, které se sice objevilo už v některých prvotiscích, ale prosazovat se začalo ve 30. letech. (tamtéž: 54)

Spřežka *ij* (celkem 6 060 dokladů) se nachází uprostřed a na konci slov: *lijbij* [B4a], *Božij* [B3b], *Wijry* [D6a], *kteřijž* [G5a], *Spafenij* [Qq1b], *Moyžijffowi* [Tt2a], *dneffnijch* [t6b], *dij* [x3a], *Včenij* [y4b], *rozdišné* [z3b].

Literu *j* (celkem 1 088 dokladů) jsme zaznamenali na stejných pozicích, často ve slovech, která jsme jinde našli s *ij*: *Wjry* [A2b], *dj* [C3a], *Moyžijffowě* [D3b], *přjtomná* [G4b], *nešogj* [Qq3a], *ljbij* [Ss3b], *nijž* [t6a], *zewnitřnj* [w4b], *kteřjž* [v3a], *Božj* [x5b], *šgednocenj* [z4a].

V textu rovněž narazíme na kolísání délky. Tehdejší více či méně pravidelnou délku, z dnešního pohledu nadbytečnou, jsme identifikovali:

1. v nominativu plurálu maskulin *Mužij* [G3b], *Bratřij* [G5a] a v nominativu číslovek *třij* [D2b], *čtyřij* [z3a], které Šlosar (1962: 93) považuje za archaismy s ústupovou tendencí, to znamená, že v 16. století se vedle nich setkáváme se soudobým nedostatkem kvantity – např. *tři* [y6b];
2. v adverbiích, např. *šnofytedlněgij* [D3a], *naykrátčegij* [H3a], *rozložitégij* [H3b], *dolegij* [Vv2a], *hogněgij* [Vv5a] vedle *dolegi* [t5b], jež Šlosar (tamtéž) hodnotí jako běžné pro 16. století;
3. v plurálu zájmena *on*: *k nijm* [E3a], *nad njmiž* [w4a], vedle *mezi nimi* [w4b], *proti nim* [x5]. Podle Šlosara (tamtéž: 92) byly tyto dlouhé tvary, shodné s koncovkami složené deklinace, běžné, dokonce měly tendenci úplně vytlačit staré původní podoby.

V textu jsme dohledali i případy s nedostatečnou délkou, a to v singuláru zájmena *on*: *před nim* [Vv4b], *s nim* [v5b] (byly to tvary v 16. století běžné), podoby s dlouhým *í* ve zkoumaných úsecích v těchto tvarech dokonce vůbec nejsou, dále v kmeni slova *připominána* [A2b] a jeho odvozenin (vedle *připomijnati* [A3a]).

Autoři náměšťské gramatiky požadují označování dlouhého *í* literou *ij*: „*Malé tenké i v svém prodloužení místo accentu dvojnásobně se klade takto ij.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 23) Řídí se výslovností: „*Ty dva diphthongi uo, ie někteří v české řeči psání nenáležitě piší: jako Buoh, muoy, duom, wijera, mijera, swiedectwie, narozenie, slussieli, slyssiece. Mohli bychom i my též velmi snadně psáti, ale že nikoli toho poznati nemůžeme aby kteří lidé tak mluvili; ... Protož jakž sami mluvíme i jiné mluvíti slyšíme, tak bez těch diphthongů pišeme: ... Též wjra, mjra, swědectwj, narozenj, slussjli, slyssjce; tu samo dvojité ij dobře dlouho a dosti vostře zní.*“ (tamtéž: 24) Jan Blahoslav, který jako poslední ve své době zachovává rozdíl mezi *í* – *ie*, ačkoliv nezapírá, že v úzu už diftong

není, Optáta kritizuje: „*Poněvadž se na tom místě nezdálo býti Benešovi škodné položení těch dvou liter, t. ij, i proč má býti škodné položit místo druhého i podlé prvního, literu e (však ono malo více zaměstkná nežli j)?*“ (tamtéž: 27) Říká, že ke svým pravidlům přišel studiem starších textů, avšak chápe ty, kteří píšou *j* místo diftongu *je*, protože ho nevyslovují, tudíž těžko rozeznávají, kdy ho mají použít. Přiznává, že psaní *j* za původní *í* a diftong *ie* již zobecnělo. (Porák 1983: 53)

11.1.2 Označování *y – ý*

Nejstarší české tisky mají jen grafém *y*, délka se neznačila, ojediněle se vyskytují spřežka *yy* a *ye*,¹² která se koncem 15. století začíná prosazovat zejména po hláskách *c, s, z*. Její psaní ustupuje zároveň se spřežkou *ie, ije*. Litera *ý*, ale bez rozlišovací platnosti, se začíná objevovat v několika málo dokumentech na začátku 16. století. Grafémem *ý* pravidelně označoval dlouhé *ý* až Mikuláš Konáč, a to po roce 1511. Ve 40. letech se už všeobecně užívá litery *y* pro krátké *y* a litery *ý* pro dlouhé *ý*. Toto rychlé ustálení ovlivnila ortografická kodifikace náměšťské mluvnice, která působila také na další příručky. (tamtéž: 55)

V *Summovníku* je dlouhé *ý* tištěno důsledně jako *ý*: *giný* [A2a], *prawý Człowěk* [C5a], *wzýwati* [D1b], *fwých* [G1b], *Swatým* [Qq5a], *wýfosti* [Vv2a], *přebýwánj* [x4b], *Tifýců* [y4b], *Wffeliký* [z2a], *lidfký* [z5a].

Z dnešního pohledu nadbytečná kvantita se projevuje:

1. v koncovkách adverbia *nikdy* [B3a], ve vokativu substantiva *Owotcý* [C2b]. Tato tendence je nová a je možné se s ní setkat ve více památkách. (Šlosar 1962: 93)
2. v plurálu zájmen *náš, váš*, např. *Otcům naffým* [A2a], *Bratřij naffých* [C1a], *řečij waffých* [D3a], *hřijchowé waffý* [D4a]. Jsou to inovace, které se v 16. století šíří ve větším rozsahu. (tamtéž)

11.2 Označování dlouhého *ú* a diftongu *uo*

O této problematice jsme pojednali v samostatných kapitolách 2 a 3.

¹² Jan Blahoslav se v mluvnici za spřežku *ye* přimlouvá podobně jako za digtong *ie*, ačkoliv o ní v závěru kapitoly uvádí, že se již u tiskařů ani písarů neobjevuje. (Porák 1983: 56)

11.3 Označování kvantity *a* – *á*, *e* – *é*

Kvantita u samohlásek *é* a *á* se zpočátku zaznamenávala jen sporadicky, vlivem písařského úzu se používaly spřežky *ee*, *aa*. Označování délky prostřednictvím čárky se prosazuje od počátku 16. století, zcela převládlo ve 30. letech. (Porák 1983: 74)

Kněz Beneš požaduje, aby se délka nad *a* i *e* značila čárkou. Blahoslav ještě doplňuje: „*Toto mi se na ten čas vidí za potřebné přitom doložiti. Staří mnozí kdež mělo á dlouho zníti, jako nápadně, dvě litery podle sebe kladli: naapadnj. Ale lépe jest to štrejškem na vrchu zpraviti: nápadnj. A tolikéž při liteře e: mému milému příteli.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 41)

11.3.1 Značení kvantity *é*

V tiscích se kvantita začala označovat nejprve v absolutním konci slova. Později proniklo dlouhé *é* i do koncovek, které vokál nemají v absolutním konci tvaru, ale před souhláskou, a kde je gramatický význam signalizován morfémem o více fonémech. Nakonec se značení kvantity prosadilo v kmeni. Spřežka *ee* se držela delší dobu v odlišných typech písma, kde se nevyplatilo pro nízkou četnost *é* obstarávat příslušnou literu. (Porák 1983: 76)

V *Summovníku* je délka samohlásky *é* zaznamenána důsledně ve všech pozicích čárkou: *Apořtíofké* [A2a], *fwé* [B3a], *keré* [C2b], *wěčného* [D2a], *té* [E1b], *téměř* [G3a], *zlé* [H3b], *Gménem* [Qq1b], *Chléó* [Qq6b], *těž* [Ss1a], *mé* [Tt4a], *žádořiwé* [t6a], *Swatého* [w2a], *takowému* [x3a], *Geruzalémě* [y2b], *kerého* [z2b].

Zdvojenou literu *ee* jsme dohledali pouze ve slovech cizího původu: *Bezaleel* [D1b], *Galilee* [Qq1b, Tt3a, Vv3a, z1a]. U výrazu *Galilee* může být součástí flexe.

Kolísání kvantity u *é* není běžné, přesto jsme si všimli výrazu *Rozřewače* [E1a], kde je délka nedostatečná.

V textu jsme navíc zaznamenali původní délku, která působí ve srovnání s dnešní kvantitou nadbytečně, v zakončení předložek *wedlé* [např. G1a], *podlé* [např. G1a]. V prvním případě se jedná o jediný doklad. Předložka *podlé* se v tisku vyskytuje celkem 114krát, zatímco varianta *podle* jen 6krát. Šlosar (1962: 93) uvádí, že jsou to tvary staré, tedy nenářeční.

11.3.2 Značení kvantity *á*

Délka *á* se podobně jako *é* značila nejprve spřežkou *aa*, litera *á* pronikla do tiskařského úzu později než *é*. Do 30. let 16. století se všeobecně kvantita *á* označuje méně často a s menší důsledností než u *é*, což se projevuje i v pozdějších památkách. Spřežka *aa* se vytrácí podobně jako *ee*. (Porák 1983: 77)

Kvantita *á* je v námi analyzovaném tisku značená vždy čárkou nad samohláskou: *máme* [A2a], *Pánu* [B1b], *prawdách* [C5a], *rozwázáno* [D4b], *dávaly* [G1a], *wám* [H1b], *Gináč* [H6b], *lámal* [Qq6a], *Prorocká* [Rr6b], *dám* [Ss5a], *obětowán* [Vv1b], *má* [v3a], *zawijrá* [w5a], *kteráž* [x5a], *Já* [z3a].

V textu se setkáme s odchylkami, výhradně v kmeni slov, které neodpovídají předpokládanému stavu. Svědčí o tom, že záznam kvantity *á* byl méně důsledný než u samohlásky *é*, např. *Cžlanku* [A2a], *hrali* [E2a], *wyhledawagijce* [E2b]. Pravidelná a podle očekávání je naopak redukce prostřední dlouhé slabiky v posloupnosti tří dlouhých slabik, například *zachowáwanij* [E2a], *Kázanij* [Qq4a], *příkázanij* [v4b], *wykládaniij* [z4a] apod. Ačkoliv toto staročeské pravidlo v 16. století postupně odumírá, v *Summovníku* jsme žádné jeho porušování neobjevili.

Ojedinele zaznamenaný výraz *náyprwé* [Qq1b] s nadbytečnou délkou můžeme pravděpodobně považovat za omyl sazeče.

11.4 Označování kvantity *o* – *ó*

Po provedení diftongizace *ó* > *uo* nebylo v češtině dlouhé *ó*, výjimku tvořila citoslovce. Nové dlouhé *ó* se objevilo ve slovech cizího původu, a to ve vlastních biblických jménech. „Kvantita tohoto nového *ó* se zpravidla neznačila a dlouhá výslovnost se vyskytovala především v mluvě vzdělaných lidí, do běžného úzu pronikala jen postupně ...“ (Porák 1983: 79)

V *Summovníku* jsme zaznamenali: citoslovce – *ó člowěče* [E1a], *ó Hospodine* [Tt4b], *ó Bože* [Vv3a], *ó Jakobe* [v1b], *ó Dome* [v3b, v4a], vlastní jména – *Jóhele* [v3a], *Józef* [x5a] vedle *Johelowi* [H3b], *Jozeff* [D1b] a příklad nadbytečné kvantity ve slově *pómazal* [Tt2b], které je zřejmou chybou sazeče. V náměšťské mluvnici se o dlouhém *ó* nedočteme. Nekomentuje ho ani Blahoslav.

12. Interpunkce

V současné češtině je používání interpunkce dominantně řízeno principem syntaktickým, v češtině 16. století se uplatňoval zejména princip pauz ve výslovnosti, který respektoval rytmicko-eufonické členění výpovědi. „To ovšem neznamená, že interpunkční znaménka sloužila pouze k naznačení pauz při mluvené realizaci písmem zaznamenaného textu, nýbrž že s potenciální mluvenou realizací věty více korespondovala.“ (Kosek 2010: 252) Rozvinutá humanistická souvětí si vyžádala zdokonalení interpunkčního systému, takže původní jednoduchou interpunkci nahradila interpunkce třístupňová, která byla převzata z latinských mluvnic (Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík 2009: 82) V nejvyšší rytmicko-eufemické jednotce, tzv. *periodě*, byly tedy kratší, významově a syntakticky samostatné členy odděleny znaménky trojího řádu – *tečkou*, *dvojtečkou* a *čárkou*. Tečka ukončovala souvětí, dvojtečka oddělovala významově a syntakticky uzavřené celky, tzv. *colony*, a čárka sloužila k segmentaci menších promluvových úseků zakončených pauzou – *comma (incisum)*. (Kosek 2010: 253) V době pobělohorské se pro přehlednější členění připojilo ještě znaménko čtvrtého řádu, *středník*.

12.1 Čárka

Čárka se objevovala ve dvou variantách: *comma* (,) a *virgula* (/). Oba znaky mezi sebou nemají zpravidla žádný funkční rozdíl. V *Summovníku* je na místě čárky důsledně tištěna virgula.

V náměšťské mluvnici se píše: *V české neb německé řeči se staví štrajšek tenký obdýlný, ne upřímě zhůru ale pošikem takto: / ; slove virgula, to jest proutek neb čárka. Nynější latiníci obyčejně dole půl kroužka maličkého zpátkem kladou, a suspensivus mu říkají. A takový puňkt se klade, když řeč začatá ještě tak visí, že není ani smysl celý ani celé řeči vyplnění. Jako v příkladu: Počátek weselého zvěstovánj Gezu Krysta Syna Božjho;¹³ tu jest řeč začatá, však tu není ani smysl celý, ani té začate řeči plné dokonání. (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 58) Blahoslav souhlasí, jen Benešovi opravuje terminologii: *Což o prvním punktu praví, dobré jest a pravé; ač nyní tomu punktíku, proto že commata dividit, více říkají comma nežli suspensivus. Čechové staří toho prvního punktu velmi málo užívali. (tamtéž: 61)**

¹³ V prvním vydání z roku 1533 je: „... božij° / “

Z citátu vyplývá, že virgula byla zřejmě chápána jako znak na pomezí čárky a středníku, ten jsme ovšem ve zkoumané památce nenašli vůbec. Čárka je ve zkoumaných úsecích užívána v těchto funkcích:

1. Na rozdíl od současné češtiny se s čárkou setkáme před spojkami *a*, *i* u souřadného spojení vět a rozvitých větných členů. Jsou-li větné členy nerozvité, čárka se zpravidla netiskne:

„... k tomu fe máme zbuditi/a Duffe naffe připrawiti / a Srdce fwá na tom vřtaviti/ abychom těm takowým Swatým památkám/a w nich přiřluhowánijm Páně /poctám a poklonám Božijm / rádi s miloftij/ chtiwě a žádotiwě obcowali.“ [A3a]

„... připrawenj gim ho w řamém řobě/y wolánij geho miloftné a žádoftiwé gich k včafnofti řwé:“ [H6a]

„Darowánij geho potřebami řiwota wěčného y čafného :“ [t5a]

2. Čárkami se odděluje jádro a východisko:

„Tu ge Apofftolé tak yako y Kryřtus prwé ge řamy/zporučenij geho Křřtili Wodau ...“ [x6a]

3. Rozvinuté větné členy bez těsných syntaktických vztahů k ostatním se též oddělují čárkami, ačkoliv nepravidelně:

- příčina: *„Tato nynij kořt geřt z kořtij mých/a tělo z těla mého/pro tu přiřčinuřlaufti bude Muřowka :“ [G4b]*

- doplněk: *„Ano y mnozý negedněch gich neznali/ o nich newěděli/ nemařijce k tomu přiřluhowánij Kryřtowa/“ [Vv1b]*

- příslovečné určení: *„... k naprawenj wřřech wěcy Králowřtwij Božijho/na zemi y na Nebi/což ře dolegij z taychž Ržečij Božijch řwětle vkáže.“ [Vv2a]*

4. Čárkou se oddělují hlavní věty od vedlejších, ovšem ne vždy:

„A wěřij ře y wyznáwá o něm/že gř Duchem Swatým počat :“ [Rr6b]

„Protož Pofwěťjm gména mého welikého / kterěz zohyžděno geřt mezy Národy ...“ [v3b]

„... aby z těch wěcy kterěz ře newiděly ...“ [A5a]

5. Z obou stran odděluje čárka věty vložené, ale i v těchto případech značení kolísá:

„Což s nimi wřře činil v přiřkladijch/řijkáme v řřigůřách/dijla řwého řpařenj Duchownijho řiwota wěčného/ ...“ [C4b]

„před Lucyfferem/to gest Swětlonoffý /zplodil.“ [H4a]

„... aby ty věcy které gfau Otce gehorřidil ...“ [Pp6b]

6. Často se čárka vyskytuje se ve výčtech:

„... vtwrzenij/ zmocněníj/ zfylenij/ nabywali k oftrihánij Příkázanij Božijch / Smlauwy gehonowé ...“ [B3a]

„A we Gménu té Wijry/Otce/Syna/y Ducha a Swatého/křtjiti.“ [B4a]

7. Čárku nalezneme také před spojkami **jako**, **než** ve srovnáních:

„... oni z toho powolánij a pohnutij Božijho frdcem gegich přicházeli k nim/ yako tyto Dijtky k Kryštu“ [Qq6b]

„Žádný není dobrý / než toliko gediný/Buoh sám :“ [w3a]

Její kladení však není důsledné:

„... y věřil w něho tak yako y w Otce a w Syna.“ [w4a]

„... a Saudcowé/horšfý než oni stařj Židowšfij.“ [D6b]

8. Čárkami bývá oddělena rovněž apozice:

„Bohatého pak/Krále Erodefa/ pokrytce/Cyzozemce přigijmáte/ yako cyzý Ženu pogijmati.“ [Qq2b]

Naopak čárkou se neoddělují:

1. vokativy:

„... pro tebe Pane Sýlo a vtočjšťě naffe ...“ [Ss2b]

„... ale přigali gste Ducha wywolenj/skrze něhož woláme : Otče Otče.“ [v5b]

2. citoslovce:

„Ay zdaž wšfyc kni tito kteřijž mluwij Galilegšfij negfau:“ [y2b]

3. vokativy a citoslovce:

„Chceššlž pak wěděti ó člowěče marný/ ...“ [E1a]

12.2 Dvojtečka

Dvojtečka plnila funkci interpunkčního znaménka středního řádu (Kosek 2010: 266), segmentovala periodu na dva hlavní úseky, tzv. předvětí a závětí (Králík 1970: 24), které se dále dělily na menší významové celky, oddělené zpravidla čárkami. Jejím hlavním úkolem tedy nebylo signalizovat konec věty, ale oddělovat promluvové úseky s koncovou pauzou.

Beneš Optát k dvojtečce (colon) uvádí: „*Puňkt dvojity, kdež jeden nad druhým stojí, jako takto : latiníci geminus jmenují. Ten se klade, kdež které začate řeči jest již smysl poněkud celý, ale ještě není té řeči dokonání k plnému vyrozumění. Po tom punctu dvojm, vždy ještě k celosti a k plnosti vyrozumění té řeči něco více přísluší, a ještě má něco dopovědíno býti.*“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 58) Jan Blahoslav zdůrazňuje, že „výborní Čechové“ dvojtečku používali více než čárku, zároveň si stěžuje na to, že někteří písaři ji zaměňují za commu a virgulu. (tamtéž: 61)

1. Dvojtečka dělí složitější souvětí na samostatné významové celky:

„*Těž když nayvyššfý Kněz Jzraheljský Pofwěcowán býwal Wodau/ oblečenim w Raucha Swatá/pomazánjm Olegem Swatým/a Obětmi řč/ (o čemž gfme slyšfeli Prwnij Ržeč Figúr Božijch) ke dwogij Službě Páně : Gedno k zprawowanij Lidu Božijho w Zákoně Páně : Druhé / k Obětowanij za Lid Obětij Bohu.* [Vv5a]

2. V rámci složitého souvětí může dvojtečka oddělovat věty hlavní:

„*... a na fwět přiffel : a on Buoh Otec geho gey poslal : A to Pofwěcenij fwé od Otcé Kázal/dowodě fwým odpůrcým býti se Synem Božijm/ a řka k nim : ...*“ [Vv5a]

3. Podobně jako v dnešní češtině dvojtečka uvozuje přímou řeč:

„*O němž Angel Páně Danyelowi Proroku powěděl/řka : Přecházeti būdau mnozý/a včenij bude mnohotwárné. Od něhož Apofftol wystrjhá/řka : Včenijmi rozličnými a hořtinskými/nechtěgte se zanáfseti.*“ [E2a]

4. V některých případech dvojtečka nahrazuje čárku:

„*... Sláwy Páně do Domu Páně od Sfalomauna vzdělaného/ pofwěceného : genž byl příjklad Těla Krystowa přirozeného y včastného ...*“ [y1a]

Dvojtečkou se taktéž segmentují příklady a výčty:

„A ge k poctě a k Modlitbě Božij gednoduffně y gednofworně zbuzuge : s Bohem/ s Krystem / y se wffemi Swatými fwazuge w Gednotu: w společné včastnosti miloftj a prawd Poct/Modliteō : poftawuge.“ [C1a]

12.3 Tečka

Tečka představuje interpunkční znaménko nejvyššího řádu, ukončuje jednotlivé promluvové úseky. Následuje po ní majuskule.

Náměšt'ská mluvnice ji charakterizuje takto: *„Punct jest sám dole jediný takto . , po němž se znovu k počátku jiné pořádné řeči, versále píše. Neb když také stojí zadu při dokonání vší řeči, latiníci někteří periodon, někteří obyčejně comma jej nazývají. Ten se klade, když jest i smysla i řeči začaté, dokonalé vyplnění k celému vyrozumění.“* (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 59) Jan Blahoslav dodává: *„Periodus, puňkt ten jediný, celý a již zavřený smysl znamenající, své místo jakž takž míval, jako i nyní u mnohých.“* (tamtéž: 61)

1. Tečku jsme zaznamenali ve zkratkách:

„K tomu S. Lukáfs dij ...“ [V3a]

2. Stojí na konci uzavřených větných celků:

„Nenij to strom dobrý/kterýž plodij Owotce zlé / aniž strom zlý plodij Owotce dobrého.“ [E1a]

3. Tečka se tiskne za číslicemi, které označují řadovou číslovku:

„Ze Cžtenij Swatého Matauffe z Kapitoly VI. čijfti se bude.“ [G2a]

4. Dále ji lze dohledat v závěru nadpisů:

„Druhé Ržeči.“ [R4a]

„...Před Adwentem.“ [G3a]

12.4 Otazník

Stejně jako tečka je znaménkem nejvyššího řádu. Stojí na konci samostatných větných celků a následuje po něm obvykle velké písmeno.

Z první české gramatiky se o něm dovídáme toto: „*Punct obláštňi jest otázky neb otazání, jemuž latinici interrogativus říkají: dva puncty, jeden nad druhým, dolní prostý, ale vrchní s nakřiveným vocaskem takto: ? Ten se klade, kdež se nějaká otázka děje, aby z odpovědi bylo té otázky vysvětlení; a má se vždy způsobem otázky čísti.*“ (tamtéž: 59)

1. S otazníkem se setkáme na konci vět tázacích, po nichž následuje majuskule:

„*Zdaž muž Czlowěk Bohy fobě včiniti? Ale oni negfau Bohowé ...*“ [Ss2b]

2. V některých případech se po otazníku objevuje i malé písmeno:

„*Kdo nás oddělíj od Lásky Božij? Zdali trápenij? zdali auzkoft? zdali protiwenftwij? zda hlad? zda nahota? zda nebezpečenftwij? zda Meč?*“ [G5b]

Vykřičník jsme v analyzovaném tisku nezaznamenali.

12.5 Kulaté závorky

Vsuvka se v textu odděluje kulatými závorkami, ve shodě s pravidlem, které se uvádí v náměšťské mluvnici: „*Parenthesis v orthographí také mezi puňkty se klade. Kterážto za půl kroužkem napřed se počíná, a půl kroužkem zadu zavírá takto (). A ta se klade, kdež se v některou řeč začatou jiná řeč vkládá; neb pro té řeči příčiny ukazání, neb pro její další osvětlení, aneb pro ozdobnost; pro ukrcení a pro potvrzení té řeči.*“ (tamtéž: 60)

Příklady ze *Summovníku*:

„*A fštíjpil Pán Bůh Zahrady rozkošfné (říjkáme Rág) od Wýchodu/a postawil tam Czlowěka kteréhož včinił.*“ [G4a]

„*Wěřijm (yakož w Boha Otce/yakož w Syna geho) y w Ducha Swatého. K němuž Otcowé Swatij Křešt'anšftijzewšfeho fwěta do Měfta Nycenu febranj/ ...*“ [w2a]

12.6 Dvě malé virgule pro dělení slov

Pro dělení slov stanovují autoři náměšťské gramatiky toto pravidlo: „*Při konci řádků, kdežkoli některé slovo v své celosti nemůž položeno býti, dvě virgule takto bývají postaveny //.* Aby z toho čtenář čta věděl, že to slovo v tom řádku v celosti své položeno není. Kdež to příkladně při konci mnohých řádkův jest viděti.“ (tamtéž: 59)

V *Summovníku* je dělení slov značeno většinou dvěma virgulkami, která se více podobají rovnítku. Proto jsme ho použili také v naší transliteraci, například *praw=dami* [A2b], *by=li* [Rr3b], *Apo=fftolfké* [t5a], *w=ffelikau* [x1a], *fpo=lu* [z5a].

Kladení znaménka v textu ale není pravidelné, někdy na konci řádku chybí, ačkoliv je slovo viditelně rozděleno. Pro názornost tuto situaci označujeme v transliteraci zkratkou (CHYRO),¹⁴ např. *ya(CHYRO)ko* [C1b], *Rodi(CHYRO)čuow* [Qq4b], *pro(CHYRO)fiti* [t6a]. Celkem jsme tuto nedůslednost zaznamenali v 535 případech, zatímco rozdělovník se vyskytuje v 2 126 případech. Přítomnost rozdělovacího znaménka může souviset s dostatkem, či nedostatkem místa na řádku.

Dohromady se tisknou dvě slova, která mají jeden přízvuk a tvoří fonetické slovo:

1. předložka a podstatné jméno (snad i jako odraz splývání ve spřežku), např. *shũry* [Qq6a], *wedne* [x4a];
2. předložka a přídavné jméno, např. *zewnitřnj* [H4a], *nadewffý* [Tt4a];
3. předložka a zájmeno, např. *snim* [Vv4a], *odemne* [x2a], *wewffech* [x4a], *nadto* [y3b].

Ojediněle bývá jedno slovo rozděleno na dvě části, např. *na zwaný* [A5b], *y hned* [B6b].¹⁵ V prvním případě se zřejmě jedná o vliv psaní předložek zvlášť, který se někdy šířil i k předponám.

¹⁴ Tzn. chybí rozdělovník, zkratku jsme využili i v transliterovaném textu, viz příloha.

¹⁵ Slovo *ihned* jsme našli už v *Malém staročeském sluvníku* (Bělič – Kamiš – Kučera: 1978, s.v.).

13. Zkratky

Součástí zkoumané památky je i několik zkratk a symbolů, které usnadňovaly sazečovu práci při sestavování řádků tam, kde nebylo možné text rozdělit. „Zkratky citelně urychlovaly pořízení sazby a nelze popřít, že hladký text zároveň rytmizovaly a oživovaly.“ (Voit 2006: 1036)

Zkratka	Transliterace
	řč.
	S°
	gt'

Zkratka *řč.* představuje počestěnou verzi latinského *et cetera*, proč se značila literami pro *řč.* (v tomto tisku ještě ve všech případech s vodorovnou čárkou nad *r*), nevíme, snad pro signalizaci zkratky, srov. zkratku pro *jest*):

„... *Pán Včitele Králowstwij Božijho připodobňuge Otcy Czelednjmu/kterýž z Pokladu řwého wykládá nowé y staré wěcy řč.*“ [B2b]

Symbol ° v kombinaci s majuskulním S° je kontrakcí adjektiva *Svatého: Ducha* S° [B4a, C6b, D6b, Qq6b, Rr6a, Tt6b, y5a]. Ve spojení s jinými komponenty označuje koncovku **-ho**, např. *naffe°* [D2b], *ge°* [Vv1b], *Swaté°* [w1a], *zdrawé°* [w5a].

Zkratka *gt'*, tedy *jest*, patří mezi nejčtenější typy zkratk. Grafické znaménko nad literou **t'** naznačuje vynechávku písmen podobně jako znak °.

„*A odpowijdage Gežijfs wedce gemu : Powědjno gt' : Nebudefs pokauffeti Pána Boha twého.*“ [Tt5b]

„*To giž dofti zgewné a wědomé gt' z předeřflých Památek Skutkuow Kryřtówých ...*“ [Vv2a]

Vodorovná čárka, popř. vlnovka, nad samohláskou symbolizuje koncové **-m/-n**, zřídka **m/n** uprostřed slova, které bylo vypuštěno: *Abrahā* [E1a], *wā* [G1b], *hněwē* [Qq3b], *řwř* [Qq3b], *Zborē* [t5b], *Pōtu* [v2b].

Symbol ^v signalizuje vypuštěný sufix **-mu/-nu**: *důwodné^v* [x2a], *Pá^v* [x2a], *milugijcý^v* [x2b].

Na závěr je třeba zdůraznit, že uvedené zkratky se vůbec nevyskytují v perikopách.

14. Užití velkých písmen

V češtině střední doby byla velká písmena užívána ve větší míře, než je tomu v současnosti. Částečně vývoj psaní majuskulí u substantiv odpovídá vývoji v němčině, ale zatímco v německých tiscích má podíl velkých písmen u apelativ na konci 16. století rostoucí tendenci, u nás vrcholí Biblemi Melantrichovými. Kralická tradice potom přispěla k tomu, že se český pravopis vydal směrem k dnešnímu stavu. (Fidlerová – Dittmann – Vladimírová 2010: 301)

Náměšťská mluvnice doporučuje psát velké písmeno za tečkou. Dále se majuskule používaly u vlastních jmen. Na jiných místech bylo jejich kladení nesystematické a závislé na libovůli sazečů. Většinou se jimi označovala slova, která byla považována za vhodná zvláštního zřetele (jako nositelé nociónálního významu jimi byla často substantiva, z nich se majuskule vyskytovala častěji u konkrét).

V následující části vycházíme ze způsobu členění, který ve studii *Grafická stránka kancionálu Fridricha Bridelia Jesličky Staré nové písničky* nastínil Pavel Kosek (2008: 104–105).

V *Summovníku* plní velké písmeno tyto funkce:

- Členicí:** majuskule je diktována pozicí slova větě.
 - po tečce, např. „... *ſkrze nj těſſenij/a ginij. O nichž ſe hned w druhém Artykuli wyprawowati bude/ aby každý poznage Duchu Swatého též býti Bohem yako Otce/ ...*“ [w4a]
 - po dvojtečce, např. „*Prwnij a půwodnij wſſech giných Prawd Wijry : Geſt Prawda Podſtatná : Buoh gediný/z něhož/ ſkrze něhož/ a w němž gfau wſſecky wěcy. Neó ſe dij : Wěřim w Boha/a ne dij ſe w Bohy.*“ [C3a]
 - v nadpisu, např. *Před Adwentem* [A3b], *W Neděli I. před Adwentem* [C3a]
- Pojmenovací:** velké písmeno specifikuje objekt či pojem:
 - propria osobní a místní: *Jakub* [A4b], *Jana* [Qq1b], *Adama* [Ss3b], *Egiptu* [v2b], *Azyi* [y6b];
 - společenský status, funkce: *Králům* [H3a], *Knijžatům* [H3a], *Pryncypáty* [H4a], *Poteſtáty* [H4a];

- pojmenování lidských společenství na základě příslušnosti k městu, národu nebo vyznání: *Žid* [C3b], *Pohan* [C3b], *Turcy* [C3b], *Ržeky* [D3b], *Latijnicy* [H4a], *Ewangelištowé* [Qq5a], *Ržijmané* [v2b]; a od nich odvozená přídavná jména: *Ržecká* [B4a], *Ržijmská* [B4a], *Latinská* [B4a];
- slova odvozená od ročních období: *Letnic* [A2b], *Letnij* [A2b, G1a], *Podzymnijch* [H4b];
- názvy dnů: *Neděle* [A1b], *Pondělíj* [y4b], *Sobot* [y5a]; částí dnů se píšou pouze s malými písmeny, např. *večer a ráno* [F6a];
- obecné pojmenování místa: *Lefy*, *Hrady*, *Měšta*, *Sftěpnice*, *Winnice* [H3a];
- postavy, předměty nebo činnosti spojené s náboženstvím:¹⁶ *Spafytel* [B4a], *Slowo Božij* [C2b], *we Gméno Otce/ a Syna/a Ducha Swatého* [D6a], *Nebefa* [G2a] i *Nebefký* [G2b], *Angelé* [G6a], *Pána Kryfta* [Tt2a], *Bůh Otec* [Vv2b], *Diábla* [z1a], *Kázati* [z5a];

Verzála stojí taktéž po zdobné iniciále fraktury: *DJ Pán* [A4b], *TAKto* [A6a], *W Tauž* [B1a], *MLuwil* [G2b], *MVžij* [G3a], *WJme* [G5b], *SEčtefs* [y5a].

Pro ilustraci jsme u některých slov spojených s náboženstvím porovnali četnost majuskule a minuskule na jejich začátku. Z tabulky je patrné, že u těchto vybraných lexémů výrazně převažovala v iniciální pozici majuskule, její četnost se u všech pohybovala nad 95 %.

Výraz (včetně derivátů)	Majuskulní litera		Minuskulní litera	
	četnost	procento	četnost	procento
<i>Bůh</i>	1005	100 %	0	-
<i>Otec</i>	351	100 %	0	-
<i>Diábel</i>	46	98 %	1	2 %
<i>Syn</i>	245	96 %	9	4 %
<i>Nebe</i>	173	98 %	4	2 %

¹⁶ S tím souvisí kladení majuskule jako výrazu úcty i u obecných jmen. (Fidlerová – Dittmann – Vladimírová 2010: 290)

15. Závěr

Úkolem naší práce byl grafický rozbor Augustova *Summovníku*. Tento rozsáhlý dokument se měl zasloužit o sjednocení jednoty bratrské a utrakvistické církve, alespoň takový byl záměr Jana Augusty, který ho během těžkého žaláře na Křivoklátě sepisoval. Ve skutečnosti se stal jednou z příčin Augustových bojů s vlastní církví.

Ve spise nalezneme dva typy textů – perikopy a komentáře k biblickým textům, tzv. summy. Každou část charakterizuje určitý typ písma – v prvním případě fraktura, pro niž je tato role nezvyklá, neboť se jedná o písmo vyznačovací, které má jen upoutat pozornost, a ve druhém švabach, který postupně získával monopolní postavení při sazbě knih v národním jazyce.

Na základě analýzy, provedené ve vybraných transliterovaných částech *Summovníku*, jsme došli k závěru, že jeho pravopis je v souladu s dobovým územ 2. poloviny 16. století, jak jej popsal J. Porák (1983), a to kombinací diakritického a spřežkového pravopisu. Ve většině případů je palatálnost konsonantů zaznamenána diakritickými znaménky – háčky, ale nechybí ani typické spřežky: pro vyjádření hlásky *š* se používají spřežky *ſſ*, *ſs*, při zápisu skupiny *šš* se používá *ſſſ*, označení hlásek *č*, *ž*, *ř* u velkých písmen kolísá (u majuskulí je téměř zcela důsledně *Rž*- pro [ř], sporadicky *Zi*- pro [ž]). Od současné češtiny se někdy liší značení palatálnosti *d'*, *t'*, v tisku se ojediněle objevují *i*-ové spřežky *di*, *ti*, zejména u majuskulí. Pro označení souhlásky *j* se používají grafémy *g*, *y*, *J*, v superlativní předponě [*nej*-] a ve skupině *ej* ze staršího *y* se důsledně užívá *ay*, *ay*. Záznam hlásky *g* může být zaměnitelný s konsonantem *j*, protože litera pro *g* není odlišena tečkou, což bylo typické až pro bratrský pravopis. Zajímavostí je, že dvojí *l* je rozlišováno jen v pasážích tištěných frakturou, tj. perikopách (a to nedůsledně, vyskytuje se promiskuitně i v neetymologických pozicích před předními samohláskami), a naopak dvojí *b* je charakteristické pro části tištěné švabachem a uplatňuje se (i když opět nedůsledně) jako grafematický hraniční signál mezislovního předělu. Dalším zjištěným grafickým rozdílem mezi perikopálními a komentářovými částmi byl výskyt zkratk: jsou omezeny jen na komentářové části. Jinak jsou zkoumané části po grafické stránce homogenní, avšak s tím rozdílem, že směrem ke konci tisku narůstá četnost podob bez iniciálního *g*- u auxiliárových tvarů slovesa *být*.

Při analýze grafiky samohlásek jsme věnovali pozornost kolísání v používání krátkého *u* a dlouhého *û*. Krátké *u* je tištěno grafémy *v* a *u*, dlouhé *û* se diftongizovalo na *ou* a je tištěno *au*, ale ne vždy. Distribuce *i/y* je v podstatě totožná se současným územ, jen po *c, z, s* je důsledně kladeno *y, ý*, což je obvyklé pro zkoumané období. Po *ř, č, ž* se tiskne v téměř vždy měkké *i/í*, avšak tvrdé *y/ý* převažuje po *š*. Grafický záznam měkkého *i* kolísá mezi spřežkou *ij* a jednoduchým grafémem *j*. Výrazně, zhruba v poměru 6 : 1, převažuje záznam spřežkou *ij*.

Ačkoliv byl záznam kvantity v 16. století ovlivněn písařským územ, v námi zkoumané památce až na několik případů koresponduje s dnešní češtinou. Vykazuje tedy v rámci 16. století značně pokročilý úzus.

V tisku jsme se setkali také se zdvojováním souhlásek. Doklady jsme zaznamenali u *s, š, c, č, d, l, t, m, n* a *f*. Byla zaznamenána také neetymologická délka signalizovaná grafickým geminováním souhlásek. Také zjištěné případy psaní *tc* a *tč* reflektují nepůvodní dlouhou výslovnost těchto hlásek (slova jako *ovotce, něčeho*).

Interpunkce se v tisku řídí pauzovým principem, který respektuje rytmicko-eufonické členění výpovědi. V některých případech ale můžeme rozeznat tendence k syntaktizaci. Místo čárky se důsledně užívá virgula (/), dvojtečka, tečka, otazník, rozdělovník plní stejnou funkci jako dnes. Nenalezneme tu středník ani vykřičník.

Užívání velkých písmen v 16. století bylo oproti současnosti naddimenzované, částečně ovlivněné německým pravopisem. Rozhodující roli všeobecně hrála subjektivita autora, popř. sazeče. Kodifikace uplatňovaly pouze pravidlo vlastních jmen a slova stojícího po tečce. Zjistili jsme, že u některých slov ze sémantického pole náboženství mají iniciální majuskule téměř 100% četnost.

V tisku se přirozeně objevují i slova cizího původu, jedná se zejména o biblická jména, což koresponduje s obsahem a účelem textu. Pravopis řady z nich se přizpůsobil češtině, ale částečně si ve sledovaných úsecích ponechávala i původní pravopis (*Alleluia, Tigris* aj.).

V neposlední řadě se nabízí srovnání *Summovníku* s Melatrichovými tisky 2. poloviny 16. století. Zjistili jsme, že se shodují například v těchto jevech: řídký výskyt *ú*, který ovšem vykazují také Veleslavínovy tisky, *i/y* po *š*, důsledné měkké *i* po *g* ve slově *Egipt* (tamtéž: 90), jedno *s* ve slově *wefelý* (tamtéž: 94), tvary *owotce* a *nětco*, jež jsou

běžné mimo jiné také v tiscích ivančických (tamtéž: 95), ojedinělý výskyt *i*-ových spřežek (tamtéž: 27).

16. Seznam použité literatury

PRIMÁRNÍ LITERATURA

Prwnj Dijl Knih Služby Slowa Božijho: Počijná se na Ssest Nedělíj před Adwentem: A zdržuge w sobě Památky Prawd Wijry w Boha Otce: A Skutkůw Pána Gezu Krysta prwnjch, Děťinstwíj a mladosti geho. Těž y památku wsseho celého Ziwota geho. B. m. t. (1557), Knihopis 4055.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

Baťová, E. *Augustovo Registrum aneb Zpráva, co se kdy a o čem čísti má a jeho kontext: Nové pohledy.* In: *O Felix Bohemia! Studie k dějinám české reformace.* Ed. Hlaváček, P. Praha: Vydavatelství FF UK, 2013, s. 195–213.

Baťová, E. *Koncepce liturgického roku v hymnologické činnosti Jana Augusty.* *Hudební věda*, 2012, roč. 49, č. 1–2, s. 33–44.

Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K. *Malý staročesky slovník.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

Bílek, J. *Jan Augusta v letech samoty: 1548–1564.* Praha: Jan Laichter, 1942.

Blahoslav, J. *Život Jana Augusty staršího a správce jednoty bratrské v Čechách.* Praha: J. W. F. Šumavský, 1837.

Cuřín, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie.* Praha: SPN, 1964.

Čapek, J. B. *Rozpornost osobnosti Jana Augusty: k 400. výročí Augustova úmrtí v roce 1972.* *Z kralické tvrže*, 1972–1973, roč. 6, s. 10–18.

Čejka, M. – Šlosar, D. – Nechutová, J. (eds.). *Gramatika česká Jana Blahoslava.* Brno: Masarykova univerzita, 1991.

Černá, A. M. *Specifika pravopisného úzu rukopisných textů 16. století.* In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902).* Eds. Čornejová M. – Rychnovská L. – Zemanová, J. Brno: Host, 2010, s. 224–234.

Fidlerová, A. – Dittmann, R. – Vladimírová, V. S. *Užívání velkých písmen v českých tištěných Bibliích raného novověku.* In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902).* Eds. Čornejová M. – Rychnovská L. – Zemanová, J. Brno: Host, 2010, s. 285–308.

Forst, V. a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce I, A-G.* Praha: Academia, 1985.

Gebauer, J. *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví*. V Praze: Nákladem F. Tempského, 1894.

Havránek, B. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980.

Jungmann, J. *Historie literatury české*. Praha: F. Řiwnáč, 1849.

Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalova, J. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

Karlík, P. – Nekula M. – Rusínová, Z. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Kašpar, L. B. *Život Jana Augusty čili vypravování o zajetí a uvěznění Jana Augusty a Jakuba Bílka v l. p. 1548–1564*. Praha: Spolek Komenského, 1880.

Komárek, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

Komárek, M. *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962.

Kosek, P. *Grafická stránka kancionálu Fridricha Bridelia Jesličky Staré nové písničky*. In: *Antiqua Cuthna*, 2008, roč. 4, s. 95–112.

Kosek, P. *Interpunkce českých tištěných kancionálů 17. a 18. století a její transkripce*. In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Eds. Čornejová M. – Rychnovská L. – Zemanová, J. Brno: Host, 2010, s. 250–284.

Kyas, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad, 1997

Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

Porák, J. *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.

Říčan, R. – Molnár, A. *Dějiny Jednoty bratrské*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1957.

Sborník slavnosti k 500. výročí narození Jana Augusty, biskupa Jednoty bratrské: 10. září 2000 Litomyšl. Litomyšl: Sbor Českobratrské církve evangelické v Litomyšli, 2000.

Smolík, J. *Bratr Jan Augusta: skripta pro stud. účely Komenského ev. bohosl. fak. v Praze*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1984.

Smolík, J. *Jan Augusta na Křivoklátě*. Středočeský sborník historický, 1973, roč. 8, s. 167–180.

Smolík, J. *Jan Augusta na pomezí víry a politiky*. Křesťanská revue, 2000, roč. 67, č. 10, s. 264–269.

Smolík, J. *Poslední Augustova léta*. Křesťanská revue, 1972, roč. 32, s. 34–39.

Šlosar, D. *Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století*. Listy filologické, 1964, roč. 87, s. 126–135.

Šlosar, D. *Průřez vývojem staročeské interpunkce*. Listy filologické, 1966, roč. 89, s. 164–169.

Šlosar, D. – Večerka, R. – Dvořák, J. – Malčík, P. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.

Trávníček, F. *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich, 1935.

Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha: Libri, 2006.